

Canllaw y Cynghorydd Da 2012

Ar gyfer Cynghorwyr Cymuned
a Thref

Llywodraeth Cymru
Welsh Government

www.cymru.gov.uk

Argraffwyd ar bapur wedi'i ailgylchu

ISBN argraffu 978 0 7504 7555 6

ISBN digidol 978 0 7504 7554 9

© Hawlfraint y Goron 2012

WG15583

RHAGAIR

Oddi wrth Carl Sargeant AC, y Gweinidog Llywodraeth Leol a Chymunedau, Llywodraeth Cymru

Canllaw ar gyfer pob cynghorydd cymuned a thref yw hwn, ond yn benodol ar gyfer y rheini ohonoch a etholwyd neu a gyfetholwyd i gyngor yn ddiweddar. Diolch i bob un ohonoch am ymgymryd â swydd werthfawr cynghorydd lleol, a'r cyfrifoldeb a ddaw yn sgil hynny.

Mae cynghorau cymuned a thref yn gyfrifol am ddarparu amrywiaeth eang o wasanaethau ac am ddarparu a chynnal amwynderau yn eu hetholaethau lleol. Rydych hefyd yn cynrychioli buddiannau aelodau unigol o'r cyhoedd a'ch cymuned ehangach. Gall gwaith cynghorydd fod yn amrywiol a chymhleth, ond gall hefyd roi llawer iawn o foddhad. Mae'r canllaw hwn yn amlinellu swyddogaethau, dyletswyddau a chyfrifoldebau cynghorydd lleol. Dyma gychwyn ar broses ddysgu barhaus, a dylech drafod gyda'ch clercc a'ch cadeirydd pa hyfforddiant ychwanegol sydd ar gael i chi. Dylech hefyd ymgyfarwyddo â chyfrifoldebau a rheolau sefydlog eich cyngor.

Wrth i bob rhan o'r sector cyhoeddus yng Nghymru wynebu sawl her a llu o newidiadau, mae Llywodraeth Cymru yn awyddus i sicrhau bod pob haen o lywodraeth leol yng Nghymru yn gweithio'n effeithiol ac yn effeithlon i wella ansawdd bywyd dinasyddion. I gynghorau tref a chymuned, mae hyn yn golygu ymwneud â phobl leol yn ogystal â gweithio mewn ffordd gydgyssylltiedig â chynghorau sir neu gynghorau bwrdeistref sirol, ac rwy'n annog pob cynghorydd i ystyried llunio cytundebau 'siarter' ffurfiol fel sail ar gyfer y berthynas hon.

Wrth i chi gyflawni eich swydd, gan ennill gwybodaeth a phrofiad, cewch y boddhad personol o wybod eich bod yn gwneud gwahaniaeth pendant i'ch cymuned. Rwy'n mawr obeithio y gwnewch chi fwynhau wynebu'r heriau lu a chael boddhad o fod yn cynghorydd lleol.

Carl Sargeant
Y Gweinidog Llywodraeth Leol a Chymunedau

CYDNABYDDIAETHAU

Cyflwyniad i fod yn gynghorydd cymuned neu'n gynghorydd tref yw'r canllaw hwn. Ni fwriedir iddo fod yn ganllaw cyfreithiol swyddogol. Elisabeth Skinner, Laurie Howes a James Derounian o Brifysgol Swydd Gaerloyw oedd yn gyfrifol am ymchwilio ac ysgrifennu'r rhifyn cyntaf, a gyhoeddwyd ym mis Hydref 2004, ar ran Llywodraeth Cynulliad Cymru. Roedd yn seiliedig ar fersiwn Saesneg o'r canllaw, a gyhoeddwyd yn 2003 ac a ariannwyd gan yr Asiantaeth Cefn Gwlad. Yn 2004, roedd y panel cynghori'n cynnwys cynrychiolwyr o Lywodraeth Cynulliad Cymru, Un Llais Cymru, y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol, y Comisiwn Archwilio, y Comisiwn dros Weinyddu Lleol yng Nghymru a Swyddogion Monitro awdurdodau lleol. Diweddariad yw'r ail rifyn hwn (2012) a ysgrifennwyd gan Elisabeth Skinner o'r Ysgol Gwyddorau Naturiol a Chymdeithasol ym Mhrifysgol Swydd Gaerloyw gyda chefnogaeth Llywodraeth Cymru, Un Llais Cymru a'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol. Nid yw'r cynnwys yn adlewyrchu barn y cyrff unigol a gynrychiolwyd ar y panel cynghori, o reidrwydd.

Mae'r wybodaeth yn gywir adeg ysgrifennu'r ddogfen (Ebrill 2012) ond mae deddfwriaeth newydd a chanllawiau manwl yn ymddangos drwy'r amser. Cynghorir y darllenydd i ddefnyddio rhwydweithiau cynghorau tref a chymuned i ddysgu am y datblygiadau diweddaraf.

Mae copïau electronig o'r canllaw ar gael o'r gwefannau canlynol: Llywodraeth Cymru (www.cymru.gov.uk), y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol (www.slcc.co.uk) ac Un Llais Cymru (www.onevoicewales.org.uk).

Canllaw'r cynghorydd da

Canllawiau hanfodol i gynghorwyr cymuned a thref

CYNNWYS

	Cyflwyniad	6
Rhan Un	I ble rydych yn mynd?	7
1	Cynghorwyr	7
2	Y cyngor	7
3	Eich cymuned	10
Rhan Dau	Gofal a sylw dyladwy	13
4	Y rheolau	13
5	Rheolau i gynghorwyr	16
6	Rheolau i gyflogwyr	19
7	Rheolau ar gyfer ymdrin ag arian cyhoeddus	20
Rhan Tri	Cychwyn arni	23
8	Cyfarfodydd	23
9	Bod yn barod	25
10	Yn y cyfarfod	27
11	Ar ôl y cyfarfod	28
Rhan Pedwar	Cyflawni'r hyn sydd ei angen	29
12	Gwasanaethau	29
13	Y cynllun gweithredu cymunedol	30
14	Cynllunio gwlad a thref	32
15	Y cyngor cymuned gweithredol	34
Rhan Pump	Offer angenrheidiol	37
16	Peryglon	37
17	Dogfennau pwysig	38
18	Ffynonellau cyngor (a phwerau cyfreithiol)	39
19	Geirfa	50

Mae'r canllaw hwn yn cyflwyno gwaith cyngorau cymuned a thref a'r rhan a chwaraewch fel cyngorydd ar haen gyntaf llywodraeth leol ac fel yr un sydd agosaf at y cyhoedd. Bydd hefyd yn ddeunydd cyfeirio defnyddiol i chi. Rhennir y canllaw yn bum rhan i'ch helpu i lwyddo fel cyngorydd newydd, neu hyd yn oed fel cyngorydd profiadol.

Rhan Un I BLE RYDYCH YN MYND?

Mae Rhan Un yn cyflwyno'r hyn y gallwch ei wneud fel cyngorydd a'r hyn y gall eich cyngor cymuned neu dref ei gyflawni. Mae'n eich rhoi ar ben ffordd fel y gallwch wasanaethu a chynrychioli eich cymuned.

Rhan Dau GOFAL A SYLW DYLDWY

Yma amlinellir yr hyn y mae'n **rhaid** i chi ei wneud a'r hyn **na ddylech** ei wneud fel cyngor, fel cyngorydd, fel cyflogwr ac fel rheolwr ariannol. Os ydych chi a'ch cyngor yn deall y gyfraith, yna gallwch weithio'n hyderus.

Rhan Tri CYCHWYN ARNI

Beth sy'n digwydd yng nghyfarfodydd y cyngor? Mae'r penderfyniadau a wneir mewn cyfarfodydd yn llywio'r hyn y mae'r cyngor yn ei wneud ac mae'r cyfarfodydd gorau yn gynhyrchiol, yn broffesiynol - a byth yn rhy hir!

Rhan Pedwar CYFLAWNI'R HYN SYDD EI ANGEN

Mae a wnelo hyn â gweithredu ar ran pobl leol. Archwilir gweithio mewn partneriaeth a rôl gynrychiadol y cyngor yn yr adran hon; adolygir y ddarpariaeth o ran gwasanaethau a rôl eich cyngor yn y system cynllunio gwlad a thref. Pwysleisir y gred mewn cyngorau gweithredol hefyd.

Rhan Pump OFFER ANGENRHEIDIOL

Yn olaf, cewch syniadau defnyddiol ar gyfer yr offer y mae arnoch ei angen fel cyngorydd, gan gynnwys y peryglon, cyhoeddiadau a dogfennau defnyddiol a chysylltiadau os ydych am gael cyngor.

Mae'r mynegai'n fan cyfeirio cyflym pan fydd angen i chi wybod rhywbeth ar frys. Mae geiriau a ddynodir mewn print bras, ac wedi'u lliwio, drwy gydol y testun (y tro gyntaf y dewch ar eu traws) yn cael eu hesbonio yn yr eirfa.

Rhan Un I BLE RYDYCH YN MYND?

1 CYNGHORWYR

Rydych yn gynghorydd; rydych yn 18 oed neu'n hŷn ac yn ddinesydd Prydeinig, neu'n ddinesydd cymwys o'r Gymanwlad neu'r Undeb Ewropeaidd. **Nid** ydych yn gyflogedig gan y cyngor gan nad yw'r gyfraith yn caniatáu hynny.

Rydych yn un o tua 8,000 o gynghorwyr cymuned a thref yng Nghymru. Byddwch yn atebol i bobl leol am bethau sy'n digwydd yn lleol; felly pam rydych am wneud hyn? Y tebygrwydd yw eich bod am wneud rhywbeth cadarnhaol ac fel y rhan fwyaf o gynghorwyr, rydych yn gobeithio gwneud gwahaniaeth drwy ddylanwadu ar benderfyniadau sy'n effeithio ar eich cymuned.

A wnaethoch sefyll fel ymgeisydd mewn etholiad? A gynhaliwyd pleidlais neu a gawsoch eich ethol yn ddiwrthwynebiad? Efallai mai cael eich **cyfethol** a wnaethoch; mae hyn yn digwydd pan fydd y cyngor yn dewis pwy fydd yn llenwi'r seddau gwag os nad oes digon o ymgeiswyr adeg etholiad. At hynny, os daw swydd yn wag rhwng etholiadau, rhaid i'r cyngor ganfod a yw'r etholwyr eisiau etholiad cyn y gallant gyfethol. Mae rhai cynghorwyr yn cynrychioli plaid wleidyddol ac mae eraill yn annibynnol ar gysylltiadau pleidiol. Pa ffordd bynnag y dewch yn gynghorydd, unwaith y byddwch yn derbyn y swydd yn ffurfiol, nid yw'n gwneud unrhyw wahaniaeth; rydych yn gynghorwyr sy'n **gweithio gyda'ch gilydd i wasanaethu eich cymuned**. Eich tasg chi yw dwyn materion lleol i sylw'r cyngor, a'i helpu i wneud penderfyniadau ar ran y gymuned leol.

Gallwch hawlio treuliau os byddwch yn mynychu cyfarfodydd y tu allan i'r gymuned. Yn eu plith mae lwfans mynychu (neu lwfans colled ariannol os ydych yn gyflogedig) a lwfans teithio a chynhaliadau. Mae'n eithriadol o bwysig cael cymeradwyaeth ymlaen llaw cyn gwario arian a chadw derbynebaw i ategu ceisiadau am dreuliau.

Yn ddiweddar sicraodd Panel Annibynnol Cymru ar Gynabyddiaeth Ariannol bwerau (trwy Fesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011), ac mae'n bwriadu adolygu cynabyddiaeth ariannol cynghorau cymuned.

2 Y CYNGOR

Mae eich cyngor yn **gorff corfforaethol** sydd â'i fodolaeth gyfreithiol ei hun, sy'n gyfan gwbl ar wahân i fodolaeth gyfreithiol ei aelodau. Mae'r corff cyfan yn gyfrifol am ei benderfyniadau. Rhoddwyd **pwerau** i'r cyngor gan y Senedd neu Gynulliad Cenedlaethol Cymru, gan gynnwys yr hawl i godi arian drwy

drethiant (y **praesept**) ac amrywiaeth o bwerau i wario arian cyhoeddus (mwy yn ddiweddarach).

Haen etholedig o lywodraeth leol yw eich cyngor. Mae'r haen arall yng Nghymru yn cynnwys **cyngorau sir neu gyngorau bwrdeistref sirol**. Mae gan gyngorau sir neu gyngorau bwrdeistref sirol ddyletswydd gyfreithiol i ddarparu gwasanaethau megis addysg, cynllunio gwlad a thref, iechyd yr amgylchedd a gwasanaethau cymdeithasol. Mae gan gyngorau cymuned a thref bŵer cyfreithiol i weithredu, ond mae ganddynt lai o **ddyletswyddau** rhyddid i ddewis pa gamau i'w cymryd. Gallant chwarae rhan hollbwysig wrth gynrychioli buddiannau eu cymunedau a dylanwadu ar eraill sy'n gwneud penderfyniadau. At hynny, gallant gymryd camau i wella ansawdd bywyd ac amgylchedd pobl leol ac mewn rhai achosion, gallant ddarparu gwasanaethau i ddiwallu anghenion lleol. Mae'n bwysig eich bod chi, fel cyngorydd cymuned a thref, yn gweithio'n agos â'r cyngorwyr sir neu'r cyngorwyr bwrdeistref sirol sy'n cynrychioli eich ardal, er budd eich cymuned.

Gallwch chi a'ch cyngor wneud gwahaniaeth.

Beth mae eich cyngor yn ei wneud?

Cynllunio, priffyrdd, traffig, diogelwch cymunedol, tai, goleuadau stryd, rhandiroedd, mynwentydd, meysydd chwarae, canolfannau cymunedol, sbwriel, cofgolofnau rhyfel, seddau a llochesi, hawliau tramwy - dyma'r materion y mae cyngorau cymuned a thref yn ymwneud â hwy. Mae Llywodraeth Cymru yn annog cyngorau cymuned a thref ddarparu **mwy** o wasanaethau a chwarae mwy o ran yn eu cymunedau. Mae hyn yn dilyn yr adroddiad 'Astudiaeth Ymchwil i Rôl a Swyddogaethau Cyngorau Tref a Chymuned yng Nghymru a'u Potensial i'r Dyfodol' a baratowyd gan Brifysgol Cymru, Aberystwyth yn 2003.

Fel enghreifftiau gallai eich cyngor drefnu neu roi cymorth ariannol i'r canlynol:

- bws gyda'r hwyr i fynd â phobl ifanc i'r dref agosaf;
- tai fforddiadwy i'w rhentu;
- digwyddiadau clirio pyllau;
- ailaddurno'r ganolfan gymunedol;
- clwb galw heibio i bobl ifanc yn eu harddegau;
- adfer bandstand i'w gyflwr gwreiddiol;
- offer i'r cylch chwarae;
- cludiant i'r ysbyty.

Byddai prosiectau fel y rhain yn her ac nid ydynt ar gyfer y gwangalon. Wrth gwrs, gallai eich cyngor bob amser benderfynu peidio â gwneud llawer o gwbl; ond yna efallai y byddech chi a'ch etholwyr yn dechrau meddwl pam y dylai'r cyngor cymuned neu dref fodoli o gwbl.

Mae amrywiaeth yn gryfder

Ceir dros 730 o gynghorau cymuned a thref yng Nghymru; mae'r nifer yma wedi aros yn gymharol sefydlog ers y 1980au. Rhannodd Deddf Llywodraeth Leol 1972 Gymru gyfan yn 'gymunedau' at ddibenion democratiaeth leol a rheolaeth leol. Ni chynhwyswyd y cymunedau sydd o fewn bwrdeistrefi blaenorol Caerdydd, Merthyr Tudful, Casnewydd, Port Talbot, Rhondda ac Abertawe yn y darpariaethau a sefydlodd y cynghorau cymuned, fodd bynnag. O ganlyniad, nid oes unrhyw gynghorau tref na chymuned mewn rhai ardaloedd trefol yn y De.

Mae cyngor cymuned nodweddiadol yn cynrychioli tua 1,500 o bobl ond y boblogaeth fwyaf a wasanaethir gan gyngor tref yw'r Barri, sydd â mwy na 45,000 o bobl. Adlewyrchir y gwahaniaethau sylweddol hyn mewn gwariant blynyddol a allai amrywio o lai na £1,000 i filiwn o bunnoedd. Mae'n bwysig eich bod yn gwybod faint y mae eich cyngor yn ei wario bob blwyddyn ac i ble yr aiff yr arian.

Mae amrywiaeth cynghorau cymuned a thref yn gryfder. Gall pob un ymateb yn unigryw i anghenion y gymuned gyda sensitifrwydd sy'n anoddach i gynghorau sir a chynghorau bwrdeistref sirol ei gyflawni.

Gweithio fel tîm

Mae amrywiaeth cynghorau cymuned a thref yn aml yn deillio o'r ffaith fod gan gynghorwyr ddiddordebau gwahanol a bod materion gwahanol yn tanio eu brwdfrydedd. Dathlwch hyn. Mae gan gynghorwyr sgiliau ac agweddau gwahanol; er enghraifft, mae rhai yn gweithio gyda syniadau tra bo eraill yn ymarferol iawn; mae rhai yn hoffi cyfrifon ond mae'n well gan eraill adroddiadau. Mae angen amrywiaeth o bobl fedrus i weithio fel tîm ar gyngor cymuned neu dref.

Mae eich cadeirydd yn gweithredu fel arweinydd tîm a chanolwr mewn cyfarfodydd (gweler Rhan Tri). Mae'r clerch yn rhoi cyngor a chymorth gweinyddol, ac yn cymryd camau i weithredu penderfyniadau'r cyngor. Efallai y bydd yn rhaid i'r clerch weithredu fel rheolwr prosiect, cyfarwyddwr personél, swyddog cysylltiadau cyhoeddus neu weinyddwr cyllid. Nid dim ond ysgrifennydd yw'r clerch ac nid yw'n was bach i'r cadeirydd na'r cynghorwyr eraill; dim ond i'r cyngor cyfan y mae'r clerch yn atebol. Y clerch yw **swyddog priodol** y cyngor yn ôl y gyfraith. Yn gyfreithiol, gall cynghorau gytuno i ddirprwyo penderfyniadau i glercod gan mai swyddogion proffesiynol ydynt

y mae eu hannibyniaeth yn caniatáu iddynt weithredu ar ran y cyngor. Yn amlwg, rhaid trin y clerc â pharch.

Bydd gan y cyngorau gorau glerc a chynghorwyr sy'n gweithio fel tîm i wasanaethu'r gymuned.

3 EICH CYMUNED

Gwaith eich cyngor yw cynrychioli buddiannau'r gymuned **gyfan** - a chynrychioli buddiannau gwahanol rannau o'r gymuned i'r un graddau. Ambell waith bydd gwrthdaro buddiannau a fydd yn galw am arfer doethineb; er enghraifft, gallai perchnogion cŵn, rhieni plant bach a cherddwyr anghytuno ynghylch y defnydd o lain o dir yn y pentref. Mae gwneud penderfyniadau anodd, mewn ffordd agored a rhesymol, yn rhywbeth y mae angen i gyngorau cymuned a thref ei wneud yn dda.

Mae angen i bobl leol, gan gynnwys y boblogaeth iau, ddeall a gwerthfawrogi rôl y cynghorydd; mae hyn yn golygu y dylai cynghorwyr hyrwyddo eu rôl yn y gymuned leol a dod o hyd i bobl sy'n awyddus i'w holynu yn eu gweithgarwch yn y cyngor. Mae'n syniad da sefydlu cyngor ieuenctid neu bwyllgor o bobl ifanc, i ddangos eich bod yn awyddus i wrando ar safbwyntiau pobl ifanc. Efallai y gallech hyd yn oed roi cyllideb i'r cyngor ieuenctid. Yn ôl adrannau 118-121 o Fesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011 gall cyngor cymuned benodi hyd at ddau gynrychiolydd ieuenctid (16 i 25 oed) i ymuno â'r cyngor er mwyn cynrychioli buddiannau pobl ifanc sy'n byw, yn gweithio neu'n cael eu haddysgu neu eu hyfforddi yn yr ardal.

Fel cynghorydd, rhaid i chi fod yn hyddysg iawn, yn enwedig ynghylch safbwyntiau lleol amrywiol. Ni allwch gymryd yn ganiataol eich bod yn cynrychioli buddiannau eich etholwyr i gyd heb ymgynghori â hwy. Mae canfod anghenion grwpiau gwahanol yn y gymuned (megis pobl ifanc, yr henoed a phobl anabl) yn rhan bwysig o'ch rôl fel cynghorydd.

Mae'r dulliau profedig a nodir isod yn rhai o'r ffyrdd y gall pobl fynegi eu gobeithion a'u dymuniadau ar gyfer y gymuned. Rhoddant gyfleoedd gwerthfawr i bobl leol nodi pethau y mae angen eu gwella neu sy'n werth eu diogelu. Ysgogant drafodaeth gan lywio gwaith y rhai sy'n gwneud penderfyniadau ac maent fel arfer yn arwain at weithredu. Gellir eu defnyddio i helpu i feithrin 'gallu' cymuned leol a'i galluogi i gyfrannu at fentrau megis Cymunedau yn Gyntaf a strategaethau cymunedol; mae hyn yn golygu rhoi'r sgiliau a'r hyder angenrheidiol i bobl, fel y gallant gymryd rhan mewn cyfleoedd i ddylanwadu ar yr hyn a wneir yn y gymuned.

- Holiaduron sy'n rhoi cyfle i drigolion, gan gynnwys plant, fynegi eu safbwyntiau ynghylch ble maent yn byw yw **arolygon cymunedol**. Cynhaliwyd miloedd lawer o arolygon o'r fath ledled y DU ers y 1970au. Mae'r gyfradd ymateb gan gartrefi yn sylweddol - dros 50% fel arfer - ac mewn cymunedau llai gall gyrraedd 90%.
- Mae **datganiadau dylunio** yn cynnwys cymunedau mewn adolygiad o amgylchedd adeiledig a naturiol eu hardal. Gall eich awdurdod cynllunio lleol ddefnyddio'r canlyniadau a gyhoeddir i'w helpu i wneud penderfyniadau cynllunio (gweler Rhan Pedwar).
- Gall **map cymunedol** fod yn ymarfer creadigol; er enghraifft, gallai fod yn ddarlun, yn dapestri neu'n fodel o'r gymuned. Mae pobl yn cofnodi nodweddion lleol sydd o bwys iddynt wrth iddynt weithio ar y map.
- Ymarfer ymgynghori yw **Planning for Real®**, (<http://www.nif.co.uk>) lle mae pobl yn llunio model syml o'r gymuned (neu ran ohoni) ac yn ei ddefnyddio i ysgogi trafodaeth a phennu blaenoriaethau.
- Mae **cynadleddau cymunedol** neu weithdai cymunedol yn rhoi mwy o gyfleoedd i ddod â phobl ynghyd i siarad am ddyfodol y gymuned.
- Gall **cynlluniau gweithredu cymunedol** gael eu llunio dan arweiniad y cyngor cymuned neu'r cyngor tref; maent yn ffordd o ddenu grwpiau cymunedol a thrigolion i gyfrannu at gynhyrchu cynllun gweithredu i wella ansawdd bywyd ac amgylchedd yr ardal. Gellir seilio'r cynllun cymunedol ar ganfyddiadau ymarferion ymgynghori fel y rhai a ddisgrifir uchod; dylai pobl leol o bob rhan o'r gymuned gael cyfle i fynegi eu barn.

Yn ogystal â helpu eich cyngor i nodi gwelliannau gwirioneddol, gall y broses o ddefnyddio dulliau fel y rhain atgyfnerthu ymdeimlad pobl o ddiben a pherthyn.

Mae'r broses yr un mor bwysig â'r canlyniad.

Wrth gwrs, dylech ddefnyddio'r wybodaeth sydd gennych eisoes fel sail ar gyfer penderfyniadau ar ran eich cymuned, ond mae'r dulliau hyn yn eich helpu i ddod hyd yn oed yn fwy hyddysg ac yn rhoi mandad cryfach ar gyfer gweithredu.

Gall ymgynghori â'r gymuned eich helpu i:

- **siarad ar ran** eich cymuned gyda mwy o hyder, yn enwedig mewn trafodaethau gyda chynghorau sir a chynghorau bwrdeistref sirol;
- **darparu gwasanaethau a chyfleusterau**, yn enwedig os nad oes unrhyw ddarparwr arall neu os gall y cyngor cymuned neu dref sicrhau gwell gwerth am arian;

- **cefnogi** camau a gymerir yn y gymuned a gwasanaethau a ddarperir gan eraill; gall y cyngor gynnig adeiladau, arbenigedd staff a chyllid i roi cychwyn da i brosiectau lleol;
- **gweithio mewn partneriaeth** â grwpiau cymunedol, mudiadau gwirfoddol, cyngorau sir neu gynghorau bwrdeistref sirol, y sector busnes a chynghorau cymuned a thref cyfagos, er budd y gymuned. Dylai'r cyngor sir neu fwrdeistref sirol a'r cyngor cymuned neu dref ategu ei gilydd.

I lawer o bobl, y boddhad a ddaw o weithredu ar ran eu cymuned leol sy'n eu hannog i ddod yn gynghorwyr. Yr her nesaf yw sicrhau bod y cyngor yn gweithredu'n briodol i gyflawni'r hyn y mae'n bwriadu ei wneud. Rhaid iddo fynd ati gan roi gofal a sylw dyladwy i'r gyfraith. Mae Rhan Dau yn cyflwyno'r rheolau sy'n llywio gwaith eich cyngor - ac er nad yw hyn mor atyniadol â gweithredu, mae'n hollbwysig i'w lwyddiant.

Rhan Dau GOFAL A SYLW DYLLADWY

4 Y RHEOLAU

Beth y **gallwch** chi ei wneud? Beth y mae'n **rhaid** i chi ei wneud? Beth **na ddylech** ei wneud? Efallai nad yw'r rheolau yn gyffrous, ond os nad ydych yn eu deall gallai eich cyngor fynd i drafferthion.

- **Rhaid** i gyngor wneud yr hyn y mae'n ofynnol iddo ei wneud yn ôl y gyfraith.
- **Dim ond** yr hyn y dywed y gyfraith y gall ei wneud y gall cyngor ei wneud.
- **Ni ddylai** cyngor wneud unrhyw beth oni fydd ganddo bŵer cyfreithiol i weithredu.

Y cwestiwn hollbwysig yw - a oes gan y cyngor bŵer cyfreithiol i weithredu? Rhaid i gyngor ofyn y cwestiwn hwn bob amser wrth wneud penderfyniad, yn enwedig os yw'n golygu gwario arian cyhoeddus. Dim ond pan fydd Deddf Seneddol benodol, neu Fesur neu Ddeddf Cynulliad Cenedlaethol Cymru yn caniatáu hynny, y gall cyngor cymuned neu dref ymgymryd â gweithgaredd. Er enghraifft, mae Deddf Llywodraeth Leol (Darpariaethau Amrywiol) 1976, adran 19, yn rhoi'r pŵer i awdurdodau lleol (gan gynnwys cyngorau cymuned a thref) wario arian ar hamdden. Mae Rhan Pump yn cynnwys rhestr ddefnyddiol o weithgareddau a phwerau cyfreithiol penodol.

Os yw'r cyngor yn gweithredu heb bŵer cyfreithiol (hyd yn oed os byddai'n boblogaidd gyda'r gymuned), neu os yw'n defnyddio'r pŵer anghywir i weithredu, yna gellid cyhuddo'r cyngor o weithredu **y tu hwnt i'w bwerau (ultra vires** yw'r term cyfreithiol). Mae cael eich dal yn 'ddi-rym' yn brofiad anghysurus ac yn risg ddiangen. Y newyddion da yw bod llawer o ffynonellau o gyngor. Dechreuwch drwy ofyn i'ch clerch, gan fod ei swydd yn cynnwys rhoi cyngor cyfreithiol i'r cyngor cymuned neu dref. Dylai eich clerch allu cael cyngor arbenigol gan **Un Llais Cymru** (os yw eich Cyngor yn aelod) a'r **Gymdeithas Clercod Cyngorau Lleol**.

Prin yw'r gweithgareddau na all cyngor cymuned ymgymryd â hwy; y gamp yw sicrhau bod pŵer cyfreithiol ar gyfer pob cam a gymerir gan y cyngor. Os na all y cyngor ddod o hyd i bŵer penodol, yna mae **adran 137 (Deddf Llywodraeth Leol 1972)** yn ddefnyddiol iawn. Rhydd bŵer i'r cyngor cymuned wario ar bethau y bydd y gymuned (neu ran ohoni) yn elwa ohonynt os nad oes unrhyw bŵer penodol arall ar gyfer y cam a gymerir; **ni ellir ei ddefnyddio'n ôl-weithredol, hynny yw ar ôl gwario'r arian. Os bydd deddfwriaeth arall yn atal cyngor rhag gwario arian neu'n cyfyngu ar y swm y gellir ei wario, yna ni ellir defnyddio adran 137 i ddirymu hynny.**

O dan adran 137, gall eich cyngor wario hyd at ffigur penodol y flwyddyn fesul etholwr (£6.80 fydd hyn yn 2012/13, gan godi bob blwyddyn yn unol â chwyddiant) ar unrhyw beth sydd, yn ei farn ef, yn fuddiol os (a dim ond os) na ellir defnyddio unrhyw bŵer arall. Rhaid i'r gwariant o dan y pŵer hwn fod yn gymesur â'r budd i'r gymuned; mae hyn yn golygu bod yn rhaid i lefel yr arian a werir gyfateb i raddfa'r budd i bobl leol. Rhoddodd Mesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011 bŵer llesiant i gynghorau cymuned gan ganiatáu i gyngor wneud unrhyw beth sy'n debygol o hybu neu wella lles economaidd, cymdeithasol neu amgylcheddol ei ardal, yn ei dyb ef. Mae hyn yn bwysig gan nad oes terfyn ar wariant o dan y pŵer hwn; mae felly'n cynnig cryn gyfle i gyngor cymuned weithredu. Ceir canllawiau pellach ynghylch sut i ddefnyddio'r pŵer hwn gan Lywodraeth Cymru ac Un Llais Cymru.

Felly beth y mae'n rhaid i chi ei wneud fel cyngor?

Mae'r gyfraith yn rhoi llawer o ddewis i gynghorau cymuned a thref o ran y gweithgareddau y gallant ymgymryd â hwy; ond, prin yw'r **dyletswyddau**, sef gweithgareddau y mae'n **rhaid** iddynt eu cyflawni i ddarparu gwasanaethau i bobl leol. Ymhlith yr enghreifftiau o ddyletswyddau yw bod rhaid i gyngor:

- gyfrannu at ddatblygu a gweithredu cynlluniau cymunedol o dan arweiniad cyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol yr ardal;
- darparu rhandiroedd os yw'r cyngor o'r farn fod galw amdanynt gan drigolion lleol a'i bod yn rhesymol gwneud hynny;
- cydymffurfio â'i rwymedigaethau o dan Ddeddf Rhyddid Gwybodaeth 2000 a Deddf Diogelu Data 1998;
- cydymffurfio â'r gyfraith gyffredinol, er enghraifft, yn ymwneud â chyflogaeth;
- ystyried effaith ei benderfyniadau ar leihau trosedd ac anrhefn yn yr ardal;
- ystyried pwrpas diogelu bioamrywiaeth wrth gyflawni ei ddyletswyddau;
- penderfynu a ddylai fabwysiadu mynwent pan fydd yn cau, os gofynnir iddo wneud hynny gan y **Cyngor Plwyf Eglwysig** (sylwer nad yw hyn yn berthnasol i fynwent sy'n perthyn i'r Eglwys yng Nghymru).

Yn unol â Deddf Rhyddid Gwybodaeth 2000 ac egwyddor llywodraeth agored, rhaid i bob cyngor cymuned gael **cynllun cyhoeddi**. Mae hwn yn dangos pa wybodaeth sydd ar gael a sut y gall y cyhoedd ei gweld. Asesiad o risg yw un o'r dogfennau craidd yn y cynllun enghreifftiol. Mae hyn yn golygu bod rhwymedigaeth ar gynghorau cymuned a thref i ddangos eu bod wedi nodi a rheoli'r risgiau i arian

cyhoeddus sy'n deillio o'u gwaith. Rhaid i gyngor cymuned hefyd gydymffurfio â'i rwymedigaethau o dan Ddeddf Diogelu Data 1998.

Mae angen i bob cyngor cymuned a thref gyhoeddi Cynllun Iaith Gymraeg sy'n nodi sut y caiff yr iaith Gymraeg ei thrin yn gyfartal â'r Saesneg.

Mae dyletswydd ar y cyngor cymuned hefyd i sicrhau bod yr holl reolau ar gyfer gweinyddu'r cyngor yn cael eu dilyn. Rhaid i'r cyngor:

- **benodi cadeirydd i'r cyngor;**
- **penodi swyddogion** i gyflawni ei swyddogaethau, fel y bo'n briodol;
- **penodi swyddog ariannol cyfrifol** i reoli materion ariannol y cyngor; y clerch fydd y swyddog ariannol cyfrifol yn aml, yn enwedig mewn cynghorau llai;
- **penodi archwilydd mewnol annibynnol a chymwys** (gweler isod);
- **cadw cofnodion o'r holl benderfyniadau sy'n ymwneud â busnes y cyngor** (y cofnodion);
- **cynnal Cyfarfod Blynyddol o'r Cyngor** ym mis Mai neu'n fuan wedi etholiadau'r cynghorau lleol.

Nodir y rheolau hyn yn y gyfraith i lywio **gweithdrefnau'r** cyngor. Argymhellir hefyd fod eich cyngor ychwanegu ei reoliadau ei hun. Gyda'i gilydd gall y rheolau hyn ffurfio'r **rheolau sefydlog** y cytunwyd arnynt yn ffurfiol gan eich cyngor (gweler Rhan Tri). Os gwelwch nad oes gan eich cyngor ei reolau sefydlog (anariannol) ei hun, nid yw hyn yn anghyfreithlon ond mae'n annoeth, ac mae dyletswyddau a nodir yn y **statud**, megis penodi cadeirydd a swyddog priodol (y clerch fel arfer), yn dal i fod yn gymwys. Mae Un Llais Cymru (gweler Rhan Pump) yn darparu rheolau sefydlog enghreifftiol. Rhaid i'ch cyngor fod â rheolau sefydlog sy'n ymdrin â chontractau i gyflenwi nwyddau a deunyddiau neu gyflawni gwaith (a.135 Deddf Llywodraeth Leol 1972).

Rhaid i gyfarfodydd y cyngor fod yn agored i'r cyhoedd, ac mae deddfwriaeth anabledd yn ei gwneud yn ofynnol i'r cyngor wneud ei gyfarfodydd yn hygyrch i unrhyw un sy'n dymuno bod yn bresennol. Yn yr un modd mae Deddf Rhyddid Gwybodaeth 2000 yn ei gwneud yn ofynnol i'r cyngor sicrhau bod dogfennau ar gael i'r cyhoedd yn ysbryd llywodraeth agored.

Mae cynllun cyhoeddi enghreifftiol ar gael i aelodau Un Llais Cymru.

Os ydych yn dechrau meddwl bod gormod o reolau, yna cofiwch eu bod yn diogelu hawliau pobl (gan gynnwys eich hawliau chi) ac yn rhoi hyder bod y sefydliad yn cael ei redeg yn briodol.

5 RHEOLAU I GYNGHORWYR

Hyd yn oed os ydych yn gymwys i sefyll fel cynghorydd ac os cafodd yr etholiadau eu cynnal yn briodol, ni allwch weithredu fel cynghorydd nes eich bod wedi llofnodi **datganiad derbyn swydd** ffurfiol. Mae hyn yn cynnwys ymrwymiad i lynu wrth y **cod ymddygiad** a fabwysiadwyd gan eich cyngor (gweler isod).

Mae dyletswydd arnoch i weithredu'n briodol fel cynghorydd. Yn arbennig mae gennych gyfrifoldeb i:

- **fynychu cyfarfodydd y cyngor cymuned neu dref** pan gewch wŷs i wneud hynny; yn ôl y gyfraith mae'r hysbysiad i fynychu cyfarfod y cyngor yn wŷs, oherwydd mae dyletswydd arnoch i fod yn bresennol;
- **paratoi ar gyfer cyfarfodydd** drwy astudio'r agenda a sicrhau bod gennych yr wybodaeth briodol am y materion sydd i'w trafod, gan geisio cyngor lle y bo'n briodol;
- **cymryd rhan mewn cyfarfodydd a llunio barn wrthrychol yn seiliedig ar yr hyn sydd orau i'r gymuned - a chadw wedyn at benderfyniadau'r mwyafrif;**
- **sicrhau, gyda chynghorwyr eraill, fod y cyngor yn cael ei reoli'n briodol;**
- **gweithredu ar ran yr etholaeth gyfan i'r un graddau**, ac nid y rhai a gefnogodd eich ymgyrch etholiadol yn unig; yn yr un modd, ymddiddori ym mhob mater i'r un graddau ac nid dim ond y materion lleol hynny y gwnaethoch ymgyrchu drostynt; gwrando, ac wedyn gynrychioli barn y gymuned wrth drafod busnes y cyngor a gweithio gyda chyrrff allanol;
- **ymddwyn yn briodol** fel cynrychiolydd etholedig y bobl.

Y cod ymddygiad

Mae'r cod ymddygiad a fabwysiadwyd gan eich cyngor yn ddogfen gyfreithiol sy'n rhoi arweiniad i chi, er mwyn sicrhau eich bod yn ymddwyn yn briodol fel cynghorydd. Pan lofnodwch eich 'datganiad derbyn swydd' rydych hefyd yn cytuno i gadw at y cod. Mae'r cod yn seiliedig ar yr egwyddorion pwysig hyn a bennwyd gan Gynulliad Cenedlaethol Cymru yn 2001:

- anhunanoldeb;
- gonestrwydd;
- uniondeb a phriodoldeb;
- dyletswydd i gynnal y gyfraith;
- stiwardiaeth;
- gwrthrychedd wrth wneud penderfyniadau;
- cydraddoldeb a pharch;
- natur agored;
- atebolrwydd;
- arweiniad.

Hanfod y cod yw eich bod yn cytuno i weithredu'n agored ac yn anrhydeddus er budd y cyhoedd. Ni ddylech fyth ddefnyddio eich swydd yn amhriodol i sicrhau mantais bersonol neu i osgoi rhoi eich hun, neu unrhyw un arall, o dan anfantais. Ni ddylech fyth ddwyn anfri arnoch chi eich hun, fel aelod o'r cyngor, nac ar y cyngor ei hun. Mae'r cod hefyd yn eich atgoffa y dylech:

- hyrwyddo cydraddoldeb;
- dangos parch ac ystyriaeth tuag at eraill;
- **peidio ag** ymddwyn fel bwli nac aflonyddu ar unrhyw un arall;
- **peidio â** pheryglu didueddrwydd staff eich cyngor;
- **peidio â** datgelu gwybodaeth gyfrinachol;
- **peidio ag** atal mynediad at wybodaeth y mae gan rywun hawl cyfreithlon iddi;
- **peidio â** dwyn anfri ar eich swydd na'ch awdurdod;
- hysbysu ynghylch ymddygiad troseddol posibl gan aelod arall;
- hysbysu ynghylch achosion posibl o'r cod yn cael ei dorri gan aelod arall;
- **peidio â** gwneud cynion blinderus, maleisus na gwacsaw yn erbyn aelodau eraill eich cyngor na gweithwyr eich cyngor;

- **peidio â** defnyddio eich swydd yn amhriodol i sicrhau mantais nac anfantais bersonol i unrhyw un;
- **peidio â** defnyddio adnoddau'r cyngor yn amhriodol i ddibenion gwleidyddol neu breifat;
- gwneud penderfyniadau yn unol â rhinweddau'r achos ac er budd y cyhoedd, gan roi sylw i gyngor swyddogion;
- ufuddhau i'r rheolau yn ymwneud â lwfansau a chostau;
- osgoi derbyn rhoddion, lletygarwch, manteision na gwasanaethau answyddogol eraill.

Fel cyngorydd, rhaid i chi ddatgan **buddiant personol** cyn gynted ag y byddwch yn ymwybodol y gallech chi (neu bobl sy'n gysylltiedig â chi) elwa, yn fwy na'r rhan fwyaf o bobl eraill yn y gymuned, ar ganlyniad y mater dan sylw. Rhaid i'r cyngor gael ei weld yn gwneud penderfyniadau yn deg ac yn agored, heb fod wedi niweidio'r mater. Os yw aelod o'r cyhoedd yn debygol o feddwl y bydd eich buddiant personol yn dylanwadu ar eich barn ar fater neu'n ei niweidio, yna rhaid i chi ddatgan **buddiant sy'n rhagfarnu**. Mae hyn yn berthnasol pa un a yw'n gyfarfod o gyngor, o bwyllgor neu o is-bwyllgor, neu'n gyfarfod arall y mae aelodau neu swyddogion yr awdurdod yn bresennol ynddo. Mae'n helpu os yw'r agenda yn rhoi cyfle i gyngorwyr ddatgan buddiant yn gynnar mewn cyfarfod.

Ym mhob achos bron, os oes gennych fuddiant sy'n rhagfarnu rhaid i chi dynnu'n ôl o'r drafodaeth, oni roddir goddefeb i chi gan **Bwyllgor Safonau'r** cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol. Mae'r cod yn egluro rhai achosion pan nad yw buddiant personol yn un sy'n rhagfarnu, er enghraifft, os yw'r mater yn ymwneud ag:

- awdurdod perthnasol arall yr ydych yn aelod ohono;
- awdurdod neu gorff cyhoeddus arall ble'r ydych mewn swydd reoli;
- corff y cawsoch eich ethol, eich penodi neu eich enwebu arno gan eich cyngor.

Mae buddiannau personol yn cynnwys eich cyflogwr, tirddaliadau yn y gymuned a wasanaethwch, buddiannau teuluol a busnes, a'ch aelodaeth a'ch swyddi rheoli (megis trysorydd) mewn sefydliadau eraill. Rhaid cofrestru buddiannau a ddatgelir gyda **Swyddog Monitro'r** cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol neu gyda chlerc y cyngor os oes trefniadau ar waith i'r clerwr gadw'r gofrestr; felly mae'n helpu (ond nid yw'n orfodol) os ydych yn llenwi eich **cofrestr buddiannau** ar ddechrau eich tymor fel cyngorydd. Rhaid i roddion a lletygarwch a dderbynnir yn rhinwedd eich swydd fel cyngorydd gael eu cofrestru.

Gall Swyddogion Monitro roi cyngor ar gais ond chi sy'n bennaf cyfrifol am gydymffurfio â'r cod, ac yn arbennig am benderfynu a ddylech ddatgan buddiant ai peidio. Wrth benderfynu a oes gennych fuddiant personol, rhaid i chi ystyried unrhyw gyngor gan y pwyllgor safonau perthnasol. Argymhellir yn gryf eich bod yn darllen cod ymddygiad eich cyngor yn ofalus, gan mai dim ond crynodeb a geir yma. Dylech hefyd fod yn ymwybyddol bod Cod Ymddygiad eich cyngor yn berthnasol i chi bob amser pan fyddwch yn gweithredu yn rhinwedd eich swydd fel aelod etholedig neu'n rhoi'r argraff eich bod yn gwneud hynny, pa un a ydych mewn cyfarfod neu mewn pwyllgor o'r cyngor, neu beidio.

Os ydych yn ymwybodol bod cynghorydd arall yn methu â chydymffurfio â'r Cod Ymddygiad, mae dyletswydd arnoch i hysbysu **Ombwdsmon Gwasanaethau Cyhoeddus Cymru** a Swyddog Monitro'r awdurdod lleol perthnasol am hyn. Yna bydd yr Ombwdsmon yn penderfynu a ddylid ymchwilio i hyn ai peidio.

Mae'n hanfodol eich bod yn darllen y canllawiau a gyhoeddwyd gan yr Ombwdsmon i'ch helpu i ddeall eich rhwymedigaethau o dan y cod.

Cofiwch, mae'r cod yn diogelu eich etholwyr, eich cyngor a chi fel cynghorydd.

6 RHEOLAU I GYFLOGWYR

Mae rheolau hefyd yn diogelu eich cyflogeion a'ch cyngor fel cyflogwr. Mae hwn yn gryn gyfrifoldeb; gall camddealltwriaeth godi weithiau rhwng cyngor a'i gyflogeion. Mae'r gyfraith yn ei gwneud yn ofynnol i'r cyngor weithredu fel cyflogwr cyfrifol bob amser.

Cofiwch, cyflogir y clerc gan y cyngor ac mae'n atebol i'r cyngor cyfan. Mae hyn yn golygu na all cynghorwyr unigol gyfarwyddo'r clerc. Mae pob aelod arall o staff, er y cânt eu cyflogi gan y cyngor, yn uniongyrchol atebol i'r clerc fel arfer, sef eu rheolwr a'r un sy'n gyfrifol am yr hyn a gyflawnant. Dylai'r egwyddorion hyn adeiladu ar barch ac ystyriaeth rhwng y cyflogai a'r cyflogwr a dealltwriaeth briodol o'r rolau gwahanol (gweler Rhan Un).

Mae'n hollbwysig bod y cyngor yn sicrhau bod gan bob aelod o staff gontract cyflogaeth. Dylid talu clercod (o ran isafswm) yn ôl yr argymhellion y cytunwyd arnynt gan y **Gymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol** a'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol. Ond sylwer, pan fydd cynghorwyr yn gweithredu fel clercod ambell waith, ni ellir eu talu.

Mae cyflogeion y cyngor yn cael eu diogelu'n llwyr gan y gyfraith pa un a ydynt yn weithwyr amser llawn neu ran amser. Mae cyfraith cyflogaeth yn eu diogelu o ran hawliau pensiwn, gwyliau blynyddol, absenoldeb a thâl salwch, er enghraifft.

Mae'n eu diogelu rhag bwlio neu achosion o aflonyddu a gwahaniaethu.

Mae gweithdrefn gwyno gytûn yn sicrhau bod problemau'n cael eu trin yn briodol os byddant yn codi. Mae cyfraith lechyd a Diogelwch hefyd yn diogelu cyflogeion (a chynghorwyr ac aelodau'r cyhoedd); dylai eich clerc allu cynghori ar faterion o'r fath. Am fanylion pellach ar swyddogaeth y cyngor fel cyflogwr, gweler **Being a Good Employer** (manylion yn Rhan Pump).

Mae cyfraith cyflogaeth yn faes cymhleth ac mae angen i gynghorwyr sicrhau eu bod yn deall eu prif gyfrifoldebau fel cyflogwr yn iawn. Mae gan Un Llais Cymru fodiwl hyfforddi ar 'Y Cyngor fel Cyflogwr' sy'n rhoi cyfle i gynghorwyr ddod yn gyfarwydd â'r swyddogaeth hon. Gall y gosb am beidio â chydymffurfio â'r gyfraith cyflogaeth fod yn sylweddol, yn arbennig o ran lefel y dyfarniadau y gall Tribiwnlysoedd Cyflogaeth eu gwneud mewn achosion pan fo cyngor wedi methu â chyflawni ei gyfrifoldebau. Gall Un Llais Cymru gynnig gwasanaeth ymgynghori i gynghorau y gall fod arnynt angen cymorth penodol i ddelio â phroblemau cyflogaeth.

7 RHEOLAU AR GYFER YMDRIN AG ARIAN CYHOEDDUS

Mae'n hanfodol fod y cyngor yn cael ei weld yn darparu gwerth am arian a'i fod yn chwilio'n gyson am ffyrdd o wella ei berfformiad o ran gweithredu'n ddarbodus, yn effeithiol ac yn effeithlon. Mae'r rheolau ariannol ac amrywiaeth o statudau a gweithdrefnau yn amddiffyn y cyngor. Yn anad dim, mae'r rheolau yn rhoi'r offer angenrheidiol i'ch cyngor allu cyflawni ei amcanion a gwneud y defnydd gorau o arian cyhoeddus.

Gall bod yn gyfrifol am arian corff cyhoeddus godi ofn ar rywun. Cynlluniwyd y rheolau a grëwyd gan y Llywodraeth i sicrhau nad yw'r cyngor yn cymryd unrhyw risgiau annerbyniol gydag arian cyhoeddus. Dylai'r geiriau **rheoli risg** gael eu hargraffu ar galon pob cynghorydd. Y newyddion da yw bod y rheolau yn eich diogelu chi a'ch cyngor rhag unrhyw drychineb posibl. Dylai eich cyngor sefydlu cynllun rheoli risg sy'n amlygu pob risg sylweddol o ran gweithgareddau'r cyngor ac sy'n egluro sut y caiff risgiau o'r fath eu rheoli. Mae hyn yn cynnwys buddsoddi mewn yswiriant priodol i ddiogelu cyflogeion, adeiladau, arian parod ac aelodau'r cyhoedd. Argymhellir bod eich cyngor yn sicrhau bod y polisi yn cynnwys costau cyfreithiol. Er enghraifft, cofiwch fod yn rhaid archwilio meysydd chwarae a chyfleusterau chwaraeon yn rheolaidd, a chofnodi'r archwiliadau hynny'n briodol. Nid oes a wnelo hyn ag arian yn unig, mae a wnelo â gofalu am bobl.

Fel cynghorydd, rydych yn rhannu cyfrifoldeb dros reolaeth ariannol y cyngor, ond gweinyddir y cyllid gan swyddog a elwir, yn ôl y gyfraith, yn **swyddog ariannol cyfrifol**. Eich rôl yw sicrhau bod y swyddog ariannol cyfrifol yn gweithredu'n briodol a bod y cyngor yn osgoi'r risg o dwyll, drwgddyledion neu ddiotalwch. Yn arbennig,

rhaid i ddau gynghorydd o leiaf lofnodi pob siec; felly, os gofynnir i chi lofnodi siec, cofiwch sicrhau bod y cais yn un cywir a pheidiwch byth â llofnodi siec wag. Sylwch fod disgwyl i newidiadau i ddeddfwriaeth a rheoliadau ganiatáu amrywiaeth o ddulliau talu.

Er mwyn bod o gymorth, ac mae hyn yn ofynnol yn ôl y gyfraith, **rhaid** i'ch cyngor gael ei reoliadau ariannol ei hun (yn debyg i reolau sefydlog) yn disgrifio sut y mae'r cyngor yn rheoli ei gyllid. Mae rheoliadau ariannol enghreifftiol ar gael gan Un Llais Cymru. Os nad yw eich cyngor wedi mabwysiadu rheoliadau ariannol yna gallai greu trafferthion a rhaid i'ch cyngor weithredu fel mater o frys.

Felly rhaid bod gan y cyngor system o **reolaeth fewnol** sy'n golygu bod rhywun (heblaw'r swyddog ariannol cyfrifol) yn cadw llygad ar y trefniadau ar gyfer rheolaeth ariannol ac yn gwirio dogfennau ariannol a ddewisir ar hap. Dylai lefel y rheolaeth fewnol fod yn briodol i wariant a gweithgarwch eich cyngor. Bydd yn cyflwyno ei ganfyddiadau i'r cyngor, ac ynghyd ag adborth rheolaidd ar y cyfrifon gan y swyddog ariannol cyfrifol, bydd pob cynghorydd yn ymwybodol o sefyllfa ariannol y cyngor. Mae hyn yn sicrhau bod popeth yn agored ac yn deg a bod gennych yr wybodaeth sydd ei hangen arnoch.

Mae'r **gyllideb** yn ddull hanfodol o reoli cyllid y cyngor. Mae'n dangos bod gan eich cyngor ddigon o incwm i gynnal ei weithgareddau a'i bolisiau. Mae'n bwysig fod y gyllideb yn cael ei pharatoi ymlaen llaw, gan ei bod yn cael ei defnyddio i bennu'r praesept ar gyfer y flwyddyn. Drwy wirio gwariant yn erbyn cynlluniau'r gyllideb yn rheolaidd yng nghyfarfodydd y cyngor, mae'r cyngor yn rheoli ei gyllid ac yn monitro'r cynnydd a wneir tuag at yr hyn y mae am ei gyflawni. Cofiwch fod pob cynghorydd yn atebol i'r cyhoedd ac i'w etholwyr am adnoddau'r cyngor.

Rhaid i'r cyngor fabwysiadu **gweithdrefnau caffael** tryloyw. Dyma'r broses y mae'r cyngor yn ei dilyn wrth brynu gwasanaethau a nwyddau. Mae'n golygu bod yn rhaid i'r cyngor gael tendrau fel y bo'n briodol (bydd y clerc yn cynghori) a'i fod yn trin y tendrau hynny'n hollol deg. Mae hefyd yn golygu sefydlu contractau priodol gyda darparwyr gwasanaethau neu nwyddau. Rhaid i'r cyngor, yn ôl y gyfraith, gael rheol sefydlog sy'n ymwneud â chontractau a wneir ganddo i gyflenwi nwyddau a deunyddiau neu i gwblhau gwaith.

Archwiliadau Mewnol ac Allanol

Person annibynnol a chymwys a benodwyd gan y cyngor i gynnal archwiliadau ar ei system reolaeth yw'r **archwilydd mewnol**. Ni all yr archwilydd mewnol annibynnol ymwneud ag unrhyw agwedd arall ar fusnes y cyngor ac ni all, felly, fod yn gwasanaethu fel aelod o'r cyngor. Gallai clerc arall neu gyfrifydd fod yn

addas (ond ni chaniateir trefniadau cyfatebol rhwng cyngorau). Bydd yr archwilydd mewnol yn cynnal profion sy'n canolbwyntio ar feysydd sy'n risg i arian cyhoeddus, yn cyflwyno adroddiadau i'r cyngor ac yn llofnodi adroddiad ar y ffurflen flynyddol (sy'n ofynnol yn ôl y gyfraith) i gadarnhau bod gan y cyngor system reolaeth a'i fod yn ei gweithredu. Mae 'Governance and Accountability for Local Councils in Wales: A Practitioner's Guide 2011' a gyhoeddwyd gan Un Llais Cymru a'r Gymdeithas Clercod Cyngorau Lleol yn nodi dull effeithiol o gynnal archwiliad mewnol.

Yn ôl y gyfraith rhaid cynnal archwiliad allanol fel y gellir tawelu meddyliau trethdalwyr lleol fod y risgiau i arian cyhoeddus wedi'u rheoli. Bydd Swyddfa Archwilio Cymru yn penodi archwilydd (a elwir yn **archwilydd allanol**) ar gyfer yr holl gyngorau tref a chymuned yn eich sir er mwyn adolygu **ffurflen flynyddol** y cyngor.

Y ffurflen flynyddol yw'r prif ddull o sicrhau bod y cyngor yn atebol i'w etholwyr ac mae'n rhaid i'r rhan fwyaf o gyngorau lenwi ffurflen flynyddol i gadarnhau bod popeth mewn trefn. Bydd datganiadau wedi'u llofnodi yn cadarnhau'r cyfrifoldeb am drefniadau llywodraethu yn ystod y flwyddyn. Yn benodol, maent yn dangos bod:

- y cyfrifon wedi'u paratoi a'u cymeradwyo'n briodol;
- system reolaeth fewnol yn ei lle - gan gynnwys penodi archwilydd mewnol cymwys ac annibynnol - a bod effeithiolrwydd y system a'r penodiad wedi'u hadolygu;
- y cyngor wedi cymryd camau rhesymol i gydymffurfio â'r gyfraith;
- y cyngor wedi asesu pob risg bosibl i arian cyhoeddus;
- archwilydd mewnol cymwys ac annibynnol wedi'i benodi;
- y **cyfrifon** wedi'u cyhoeddi i'w harolygu yn gyffredinol er mwyn i hawliau etholwyr gael eu hymarfer;
- nad oes unrhyw faterion cudd neu niweidiol posibl ar ddod, fel hawliad yn erbyn y cyngor;
- gwahaniaethau sylweddol yn y ffigurau (rhwng y flwyddyn gyfredol a'r flwyddyn flaenorol) wedi'u hegluro.

Fel aelod o'r cyngor, rydych yn gyfrifol am sicrhau bod y ffurflen flynyddol yn adlewyrchu rheolaeth ariannol y cyngor yn gywir. Bydd eich clerc yn eich cynghori.

Os ydych chi a'ch cyd-gyngorwyr wedi gweithredu'n briodol yn y cyfnod cyn yr archwiliad allanol yna cewch dystysgrif a datganiad **sicrwydd cyfyngedig** yr archwilydd allanol, sy'n golygu nad oes dim yn y cyfrifon na'r dogfennau sy'n achosi pryder.

Rhan Tri CYCHWYN ARNI

8 CYFARFODYDD

Mae cynghorau yn cynnal eu busnes drwy gyfarfodydd. Dyma ble y chwaraewch eich rhan fel un sy'n gwneud penderfyniadau. Y cadeirydd sydd wrth y llyw, ac mae'r clerics (neu ddirprwy efallai) yn cynorthwyo'r cyngor wrth iddo drafod busnes. Tîm y cyngor ar waith yw'r cyfarfod.

Mae cyfarfodydd y cyngor yn ddigwyddiadau ffurfiol, nid achlysuron cymdeithasol. Mae iddynt ddiben eglur - gwneud penderfyniadau yn dilyn trafodaeth briodol a phenodol. At hynny, maent yn ddigwyddiadau cyhoeddus; mae gan y wasg a'r cyhoedd hawl i weld sut y mae'r cyngor yn gweithredu. Ceir eithriadau pan fydd materion sensitif i'w trafod (megis materion cyfreithiol, cytundebol neu bersonél) ac yna gall y cyngor gytuno i wahardd y wasg a'r cyhoedd ar gyfer yr eitemau hynny yn unig.

Anogir cyfranogiad y cyhoedd. Nid yw hyn yn golygu bod aelodau'r cyhoedd yn cymryd rhan yn y drafodaeth, ond mae'n arfer da annog aelodau o'r cyhoedd i fynegi eu barn neu ofyn cwestiynau ar adeg a neilltuwyd yn benodol (eitem ar yr agenda) yn ystod y cyfarfod. Dylai rheolau sefydlog y cyngor (gweler isod) nodi'r ffordd y gall y cyhoedd gymryd rhan.

Fel arfer mae'r cyngor yn gwneud ei benderfyniadau yng nghyfarfodydd y cyngor, ei bwyllgorau a'i is-bwyllgorau. Rhaid hysbysebu holl gyfarfodydd cyngor pwyllgorau ac is-bwyllgorau a rhaid iddynt fod yn agored i'r wasg a'r cyhoedd. Dylai'r cyngor benderfynu ar amserlen y cyfarfodydd am y flwyddyn.

- Cyfarfodydd o'r cyngor llawn yw cyfarfodydd y cyngor. Mae dyletswydd ar bob cynghorydd i fod yn bresennol.
- Daw cyfarfodydd y pwyllgorau â nifer lai o gynghorwyr at ei gilydd i ganolbwyntio ar un o swyddogaethau penodol y cyngor a rhannu'r llwyth gwaith
 - Mae rhai pwyllgorau yn bwyllgorau parhaol neu sefydlog, ond sefydlir eraill ar gyfer prosiectau tymor byr. Mae gan lawer o gynghorau Bwyllgor Cynllunio parhaol sy'n caniatáu iddynt roi eu sylwadau ar geisiadau cynllunio unwaith bob pythefnos heb gynnal cyfarfod llawn o'r cyngor.
 - Mae rhai cynghorau yn cynghori; gwnânt argymhellion i'r cyngor llawn, sydd wedyn yn gwneud y penderfyniadau. Ceir pwyllgorau gweithredol hefyd lle mae'r cyngor llawn yn dirprwyo (neu'n trosglwyddo) y pŵer i

wneud rhai penderfyniadau i'r pwyllgor. Yna mae'r pwyllgor yn cyflwyno ei benderfyniadau i'r cyngor llawn. Er enghraifft, mae hyn yn helpu'r Pwyllgor Cynllunio i wneud penderfyniadau heb gyfeirio at y cyngor llawn.

- Penodir is-bwyllgorau gan bwyllgor i drafod pwnc penodol ymhlith grŵp hyd yn oed yn llai o gynghorwyr. Fel arall, gweithredant fel pwyllgorau.
- Ambell waith, sefydlir gweithgorau neu 'grwpiau gorchwyl a gorffen' at ddiben tymor byr. Nid ydynt yn ddarostyngedig i'r rheolau caeth sy'n gymwys i gyfarfodydd ffurfiol y cyngor, ac nid oes angen eu cynnal yn gyhoeddus. Ni all gweithgor wneud penderfyniad ar ran y cyngor.
- Mae rheolau ynghylch pwy sy'n gallu ymuno â phwyllgor neu is-bwyllgor. Weithiau gellir cynnwys rhai nad ydynt yn gynghorwyr (er na allant bleidleisio, heblaw am ambell i eithriad). Mae hon yn ffordd wych o gynnwys eraill, yn arbennig pobl ifanc, yng ngwaith y cyngor.

Cyfarfodydd blynyddol

Os cewch eich ethol ym mis Mai, **Cyfarfod Blynyddol y Cyngor** fydd eich cyfarfod cyntaf. Dyma pryd y byddwch yn ethol cadeirydd ac is-gadeirydd mae'n siŵr, ynghyd â phenodi aelodau'r pwyllgorau a chynrychiolwyr ar gyrff eraill. Mae'n helpu i feddwl am hwn fel y Cyfarfod Cyffredinol Blynyddol ac i gofio mai cyfarfod o'r **cyngor** ydyw.

Yn wahanol i Loegr, nid oes gofyniad i gynnal **Cyfarfod Cymuned neu Gyfarfod Tref Blynyddol** ond gellir galw cyfarfod cymuned neu dref ar unrhyw adeg. **Nid** yw hwn yn gyfarfod o'r cyngor. Cyfarfod o etholwyr y gymuned neu'r dref ydyw, a gaiff ei alw i drafod materion y gymuned neu'r dref. Gall cadeirydd y cyngor cymuned neu dref, neu ddau gynghorydd arall, neu 10% o'r etholwyr, neu 50 etholwr o'r gymuned, p'run bynnag yw'r lleiaf, alw'r cyfarfod. Mae cyfarfod cymuned neu dref yn gyfle da i ymgynghori â'ch etholwyr ar raglen waith eich cyngor am y flwyddyn a beth arall yr hoffent i chi ei wneud.

Rheolau sefydlog

Bydd y rheolau ar gyfer Cyfarfod Blynyddol y Cyngor wedi'u cynnwys yn rheolau sefydlog y cyngor. Mae'r rhain yn cynnwys rheolau gweithdrefn a bennwyd yn y gyfraith a rheoliadau ychwanegol a ddewiswyd gan eich cyngor. Mae rheolau sefydlog yn helpu'r cyngor i weithredu'n ddidrafferth. Er enghraifft, mae rheol sefydlog yn atgyfnerthu'r gofyniad cyfreithiol am **gworwm** - rhaid i draean o'r cynghorwyr (neu dri, pa un bynnag yw'r mwyaf) fod yn bresennol er mwyn cynnal cyfarfod. Mae rheolau sefydlog eraill yn pennu, er enghraifft:

- trefn y busnes;
- hyd y cyfarfodydd a hyd yr amser siarad;
- amserlen y cyfarfodydd am y flwyddyn;
- **dirprwyo** (trosglwyddo tasgau) i'r pwyllgorau a'r swyddogion;
- gofynion pleidleisio;
- gweithdrefnau ar gyfer cyfranogiad y cyhoedd.

Parchu'r cadeirydd

Y cadeirydd sydd wrth y llyw yn ystod cyfarfodydd y cyngor; mae hon yn swydd a gydnabyddir yn y gyfraith ac mae'n un sy'n ennyn parch. Cofiwch, caiff y cadeirydd ei ethol am flwyddyn yng Nghyfarfod Blynyddol y Cyngor. Mae dyletswydd ar gadeiryddion i sicrhau bod pob penderfyniad yn gyfreithlon a dylent gymryd camau i gynnwys **pob** cynghorydd yn y drafodaeth. Mae'n arfer da i'r cadeirydd gyfeirio at y clerch am gyngor.

Yn ôl y gyfraith, prin yw'r pwerau arbennig sydd gan y cadeirydd. Er enghraifft, mae'n anghyfreithlon i gyngor ddirprwyo penderfyniadau i unrhyw gynghorydd unigol ac nid yw'r cadeirydd yn wahanol. Fodd bynnag, pan fydd y pleidleisiau'n gyfartal, mae gan y cadeirydd ail bleidlais, neu bleidlais fwrw, sy'n sicrhau y gellir gwneud penderfyniad.

Mae gan y cadeirydd berthynas arbennig â'r cyhoedd yn aml, yn enwedig mewn tref ble mae'r cadeirydd yn faer hefyd. Gall y cadeirydd gyflawni dyletswyddau dinesig ar ran y cyngor megis annerch digwyddiadau yn y gymuned neu groesawu ymwelwyr swyddogol o wledydd tramor. Gall y cadeirydd gael "**lwfans cadeirydd**" ychwanegol i gynnal y rôl gyhoeddus bwysig hon.

Os bydd y cynghorwyr, y clerch a'r cadeirydd yn cydweithio fel tîm byddant yn cyfuno eu hegri a'u sgiliau i roi buddiannau gwirioneddol i'r gymuned y maent yn ei gwasanaethu. Mae perthynas waith dda, parch tuag at ei gilydd a dealltwriaeth o'u rolau gwahanol yn hollbwysig. Gall gwrthdaro rhwng y bobl allweddol hyn, yn enwedig yn ystod cyfarfodydd o flaen y wasg neu'r cyhoedd, wneud drwg i'r cyngor.

9 BOD YN BAROD

Gall eich cyfarfod cyntaf fel cynghorydd godi ofn arnoch wrth i chi dybio beth fydd yn digwydd a ble i eistedd. Gobeithio y bydd y cynghorwyr eraill yn eich croesawu.

Yn eich cyfarfod cyntaf, neu cyn y cyfarfod, rhaid i chi lofnodi'r datganiad derbyn swydd. Yn ôl y gyfraith, nid ydych yn gynghorydd nes eich bod wedi llofnodi hwn. Ar yr un pryd, rydych yn gwneud ymrwymiad ysgrifenedig i lynu wrth god ymddygiad eich cyngor. Cyn i chi lofnodi, rhaid i'r clerc roi copi o'r ddogfen bwysig hon i chi, ac mae'n rhaid i chi ei darllen.

O leiaf **dri diwrnod clir** cyn pob cyfarfod o'r cyngor neu bwyllgor, dylai gwŷs ac **agenda** gael eu hanfon atoch. Pennir y **tri diwrnod clir** yn y gyfraith oherwydd ei bod yn bwysig cael eich hysbysu am y materion i'w trafod. **Ni** ellir ychwanegu pynciau y mae angen dod i benderfyniad yn eu cylch at yr agenda ar ôl y terfyn amser o dri diwrnod clir rhaid iddynt aros am gyfarfod arall.

Dylai pob eitem ar yr agenda nodi'n glir beth y mae disgwyl i chi fel cynghorydd ei wneud a bod yn fanwl ynghylch y pwnc sydd i'w drafod. Er enghraifft, nid yw eitem ar yr agenda o dan y pennawd "Camfeydd" yn rhoi syniad i chi o'r hyn i'w ddisgwyl. Mae'n fwy defnyddiol gwybod mai eich tasg yn y cyfarfod yw:

- Cael adroddiad gan y Cynghorydd Gorie ar gyflwr y camfeydd yn y gymuned a chytuno ar gamau gweithredu mewn ymateb i'r cynigion (amgaeir copi o'r adroddiad).

Mewn gwirionedd, mae'n anghyfreithlon gwneud penderfyniad, yn enwedig penderfyniad i wario arian neu argymhelliad yn ymwneud â chais cynllunio, heb ddigon o rybudd (tri diwrnod clir). Gall eitemau agenda amwys nad ydynt yn nodi'r union fusnes (fel Materion yn Codi, Gohebiaeth ac Unrhyw Fater Arall) fod yn beryglus ac mae'n arfer da eu hosgoi, oherwydd ni wyddoch byth pa benderfyniadau allai godi o dan y penawdau hyn.

Cyfrifoldeb y clerc yw'r agenda. Rhaid i'r clerc lofnodi'r agenda a gall benderfynu sut y caiff ei llunio. Gwneir y broses hon yn aml drwy ymgynghori â'r cadeirydd. Gallwch ofyn i'r clerc ychwanegu eitemau at yr agenda os teimlwch y dylid trafod pwnc perthnasol.

Mae'r pum cwestiwn canlynol yn helpu cyngorwyr i baratoi ar gyfer cyfarfod.

- Beth yw diben y cyfarfod?
- Pa ran y dylwn ei chwarae?
- Pa bapurau y mae'n rhaid i mi eu darllen?
- Pa bobl y mae angen i mi ymgynghori â hwy?
- Beth yr addewais ei wneud cyn y cyfarfod hwn?

10 YN Y CYFARFOD

Beth os na allwch fod yn bresennol? Cofiwch, mae dyletswydd arnoch i fod yn bresennol ond weithiau gall pethau godi ac ni allwch fynd. Dylech gysylltu â'r clerc i ymddiheuro a rhoi eglurhad. Nid yw gêm o ddarts yn esgus digonol ond mae salwch neu ymrwymadau gwaith yn rhesymau derbyniol. Os na fyddwch yn mynychu unrhyw gyfarfodydd am chwe mis rhaid i chi ofyn i'r cyngor gymeradwyo'r rheswm pam nad ydych yn gallu mynychu, cyn diwedd y cyfnod hwn. Heb gymeradwyaeth ffurfiol y cyngor, cewch eich gwahardd ac ni fyddwch bellach yn gynghorydd.

Cofiwch, os oes posibilrwydd bod gennych fuddiant personol yn un o benderfyniadau'r cyngor, rhaid i chi ddatgan y buddiant hwnnw cyn gynted ag y byddwch yn ymwybodol ohono. Y cwestiwn mawr, os ydych wedi datgan buddiant personol yn ymwneud â mater sy'n cael ei ystyried yn y cyfarfod, yw a yw hwnnw'n fuddiant sy'n rhagfarnu (sy'n niweidio eich barn er budd y cyhoedd). Os felly, ni allwch bleidleisio ar y mater (oni bai eich bod wedi cael caniatâd Pwyllgor Safonau'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol). Dylai'r agenda gynnwys eitem sy'n rhoi cyfle i gynghorwyr ddatgan unrhyw fuddiannau.

Wrth gwrs, gwaith y cadeirydd yw rheoli'r cyfarfod drwy gyflwyno eitemau ar yr agenda, gwahodd aelodau i siarad, llywio'r drafodaeth, egluro materion y mae angen dod i benderfyniad yn eu cylch a chrynhoi'r drafodaeth. Mae cynghorwyr, ar ôl trafod, yn pleidleisio dros y cynnig neu yn ei erbyn drwy godi dwylo. Gelwir materion y mae angen dod i benderfyniad yn eu cylch yn gynigion ac fe'u cofnodir fel **penderfyniadau**; yn y cofnodion; er enghraifft, "Penderfynwyd y bydd y cyngor yn cyfrannu £2000 i'r cynllun bysiau cymunedol." Os nad oes gennych farn ar gynnig, neu os na allwch benderfynu, gallwch atal eich pleidlais, ond ni ddylech wneud hynny'n rhy aml. Fel arfer ni chaiff enwau pleidleiswyr eu cofnodi ond os bydd angen, gallwch ofyn i enwau gael eu cofnodi.

Cofiwch fod penderfyniadau'r cyngor yn benderfyniadau corfforaethol. Mae'n arfer da chwilio am atebion adeiladol a chymaint o dir cyffredin â phosibl.

Dylech gadw cyfraniadau yn fyr ac yn gryno mae'n siŵr nad ydych yn mwynhau gwranddo ar eraill sy'n siarad am ormod o amser. Gweithiwch drwy'r cadeirydd bob amser a cheisiwch beidio â cheisio cael y gorau ar gyd-gynghorwyr. Peidiwch byth ag ymosod yn bersonol ar eraill - er bod temtasiwn i wneud hynny efallai. Os gallwch gynnwys ychydig o hiwmor a synnwyr cyffredin yn y cyfarfod yna bydd yn bleser gweithio gyda chi!

Rhaid i'r cyngor hysbysebu'r cyfarfodydd drwy hysbysiadau cyhoeddus; mae gan etholwyr hawl i fod yn bresennol. Dylai'r cyngor roi cyfle i aelodau'r cyhoedd

ddweud eu dweud yn ystod cyfnod byr, diffiniedig, yn fuan yn y cyfarfod. Yn ôl Paragraff 14 (2) o'r Cod Ymddygiad, gall cyngorydd sydd wedi datgan buddiant sy'n rhagfarnu mewn eitem ar yr agenda wneud sylwadau, ateb cwestiynau neu ddarparu tystiolaeth ar y mater, ar yr amod bod y cyhoedd hefyd yn cael cyfle i fod yn bresennol i'r un diben. Bydd y cyngorydd yn gadael yr ystafell, yn ôl yr arfer, pan fydd y cyngor yn trafod y mater. Yn ogystal â hynny, byddai cyngorwyr sir, cyngorwyr bwrdeistref sirol a swyddogion yr heddlu fel arfer yn cyfrannu at y cyfarfod ar wahoddiad y cadeirydd, wrth drafod yr eitem briodol ar yr agenda.

Rhaid i'r cyfarfod fod â chworwm bob amser, felly os bydd angen i chi adael yn ystod cyfarfod o'r cyngor cofiwch roi gwybod i'r clerc a'r cadeirydd ymlaen llaw.

Fel rheol, ni ddylai cyfarfodydd bara mwy na dwyawr neu bydd yn dechrau mynd yn anodd canolbwyntio. Mae agenda wedi ei llunio'n dda gyda phynciau penodol i'w trafod yn ffordd werthfawr o helpu'r cadeirydd i ddod â'r cyfarfod i ben ar amser.

11 AR ÔL Y CYFARFOD

Mae'r penderfyniadau wedi eu gwneud ac mae angen eu rhoi ar waith. Pe bai cyngorau ond yn gwrando ar wybodaeth ac yn trafod, efallai y byddai'r trethdalwyr yn gofyn "beth yw'r pwynt?"

Mae'r clerc neu ysgrifennydd y cofnodion yn ysgrifennu'r cofnodion fel cofnod cyfreithiol o'r hyn y penderfynwyd arno yn y cyfarfod. Nid oes angen nodi pwy a ddywedodd beth - gellir crynhoi'r drafodaeth ond rhaid i'r penderfyniadau gael eu cofnodi'n fanwl gywir. Mae'n bwysig bod y cofnodion yn gywir ac felly caiff cofnodion y cyfarfod diwethaf eu cadarnhau a'u llofnodi ar ddechrau'r cyfarfod nesaf. Mae'n syniad da i'r cofnodion gofnodi'n glir y camau i'w cymryd yn dilyn y cyfarfod.

Beth sy'n digwydd os bydd angen gwneud penderfyniad rhwng cyfarfodydd? Os oes angen trafodaeth lawn ar y mater, gall y cadeirydd alw cyfarfod arbennig, ond mae dirprwyo yn ddull defnyddiol. Mae adran 101 (Deddf Llywodraeth Leol 1972) yn caniatáu i gyngor ddirprwyo'r pŵer i wneud penderfyniadau i swyddog, i bwyllgor, i is-bwyllgor neu i gyngor arall. Mae'n arfer da nodi mewn rheolau sefydlog y math o benderfyniadau y gall y clerc eu gwneud megis penderfyniadau arferol, delio ag argyfwng neu wario symiau bach o arian. Efallai y bydd rheolau sefydlog yn ei gwneud yn ofynnol i'r clerc wneud penderfyniadau ar ôl ymgynghori â dau gyngorydd (gan gynnwys y cadeirydd) ond penderfyniad y swyddog fydd hyn o hyd. Yn bwysicaf oll, ni ddylai'r cyngor ganiatáu i'r mater gael ei ddirprwyo i un cyngorydd - nid hyd yn oed i'r cadeirydd; nac i ddau gyngorydd neu fwy oni bai eu bod wedi eu ffurfio'n bwyllgor neu'n is-bwyllgor ffurfiol yn unol â'r cyfansoddiad.

Rhan Pedwar CYFLAWNI'R HYN SYDD EI ANGEN

12 GWASANAETHAU

Rydych wedi cwblhau'r cylch erbyn hyn ac yn dychwelyd at y materion a godwyd yn Rhan Un. Bydd y cynghorau cymuned a thref gorau am wella ansawdd bywyd a'r amgylchedd i bobl yn eu cymuned. Y duedd ledled Cymru a Lloegr yw i'r haen o lywodraeth sydd agosaf at y bobl fod yn fwy gweithredol a darparu mwy o wasanaethau. Mae'r adran hon yn awgrymu sut y gall y cyngor fod yn ddeinamig ac yn broffesiynol wrth gyflawni'r hyn sydd ei angen, yn enwedig os yw'n gweithio mewn partneriaeth ag eraill.

Gall cynghorau cymuned a thref ddefnyddio eu pwerau cyfreithiol i ddarparu llawer o wasanaethau, o ganolfannau cymunedol i wyliau, ac o randiroedd i fysiau. Gall cynghorau wneud bron unrhyw beth ar yr amod eu bod yn gweithredu'n gyfreithlon a bod ganddynt bŵer neu ddyletswydd i wneud hynny (gweler Rhan Pump am restr o bwerau).

Mae cynghorau cymuned a thref hefyd yn darparu gwasanaethau mewn partneriaeth â chyrff eraill (gan gynnwys cynghorau cymuned cyfagos), neu fel asiant iddynt. Mae'n bwysig bod gwaith y cyngor cymuned neu dref yn ategu gwaith y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol; mae hyn yn golygu gweithio mewn partneriaeth. Er enghraifft, gallai cyngor cymuned neu dref reoli gwasanaethau llyfrgell i'r awdurdod sirol neu'r awdurdod bwrdeistref sirol neu ddarparu gwasanaeth torri gwair sy'n diwallu anghenion lleol yn well. Mae Llywodraeth Cymru yn pwysu ar bob cyngor i lunio cytundebau 'Siarter' fel sail ar gyfer y berthynas â'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol yn yr ardal. Ceir canllawiau ar ddatblygu siarteri yn 'Cymuned ar y Cyd - Meithrin cydberthynas a siarteri ar gyfer awdurdodau unedol a chynghorau cymuned a thref'.

Os bydd y cyngor cymuned neu dref yn cymryd yr awenau wrth sefydlu partneriaeth, yna dylai gynrychioli grwpiau buddiannau cymunedol a buddiannau lleiafrifol (megis pobl anabl neu grwpiau ethnig) naill ai drwy aelodaeth neu drwy ymgynghori. Dylai maint y bartneriaeth fod yn hawdd ei reoli - hyd at ugain partner dyweder - a dylai anelu at roi statws cyfartal i'r Gymraeg a'r Saesneg.

Gallai cynghorau cymuned a thref weithio mewn partneriaeth hefyd, er enghraifft, â phwyllgor neuadd y pentref i helpu pobl ifanc leol, neu â chwmnïau i annog twristiaeth. Gallant gynnig arian, offer a safleoedd, i helpu **eraill** i ddarparu gwasanaethau. Gall rhoi grantiau i sefydliadau sy'n cynnig gwasanaeth gofal

plant, gwasanaethau i'r henoed, gweithgareddau celf, gwaith clirio pyllau neu chwaraeon wella ansawdd bywyd cymunedol. Mae grant gweddol fach yn aml yn helpu corff arall i sicrhau rhagor o gyllid o ffynonellau eraill, megis y Loteri neu'r Undeb Ewropeaidd.

Gall y cyngor cymuned neu dref weithredu fel y pwynt cyswllt cyntaf (neu bwynt gwybodaeth) ar gyfer yr holl wasanaethau lleol. Gellid cael gafael ar wasanaethau a ddarperir gan sefydliadau eraill, gan gynnwys awdurdodau sir ac awdurdodau bwrdeistref sirol a **chyrff gwirfoddol**, drwy gyfrifiadur sydd wedi'i gysylltu â'r rhyngwyd sydd ar gael yn y cyngor cymuned. Os credwch na allai eich cyngor ei fforddio, yna gofynnwch i chi eich hun a fyddai pobl leol yn talu ychydig yn fwy o dreth gyngor, pe baent yn gallu gweld bod y cyngor cymuned neu dref yn sicrhau manteision gwirioneddol.

13 Y CYNLLUN GWEITHREDU CYMUNEDOL

Sut y gŵyr eich cyngor pa wasanaethau i'w darparu neu ba weithgareddau i'w cynnal? Mae'r ateb yn glir. Mae'n ymgynghori, yn gwrando ac yn nodi beth sydd ar goll; yna mae'n cytuno ar y blaenoriaethau ar gyfer gweithredu ac mae ei bolisiau a'i gynlluniau gweithredu yn dechrau ymffurfio. Gellir cyfleu'r rhain ar ffurf **cynllun gweithredu cymunedol**. Mae cynllun gweithredu cymunedol yn cwmpasu ystod eang o faterion megis tai, yr economi leol, diogelwch cymunedol, iechyd a thrafnidiaeth. Mae'n gynllun hollgynhwysfawr sy'n dangos sut y gellir gwella'r economi leol ac ansawdd bywyd, gan gynnwys yr amgylchedd. Mae cynllun gweithredu cymunedol yn syniad da, beth bynnag yw maint y gymuned.

Dylid datblygu cynllun gweithredu cymunedol ar y cyd â'r gymuned leol. Yn Rhan Un, awgrymwyd bod arolygon, mapiau cymunedol, cynadleddau cymunedol, datganiadau dylunio a Planning for Real® yn ffyrdd y gall eich cyngor nodi anghenion a dymuniadau pobl leol. Mae dulliau fel hyn yn atgyfnerthu'r ysbryd cymunedol ac yn meithrin hyder, yn enwedig os ydynt yn cynnwys pob rhan o'r gymuned. Mae cyngor sy'n gwrando yn gwybod bod ganddo gefnogaeth leol i'r camau y bydd yn eu cymryd.

Unwaith y mae gan y gymuned gynllun, gall y cyngor lunio ei gynllun ei hun sy'n dangos ei strategaeth ar gyfer cyflawni ei gyfrifoldebau o fewn y cynllun gweithredu cymunedol. Nid yw'r syniad y gallai cyngor tref neu gymuned fod â strategaeth neu **gynllun busnes** yn syndod i neb erbyn hyn. Mae'n ffordd hollbwysig o lywio'r hyn a wneir; mae'n dangos yn glir yr hyn y mae'r cyngor eisiau ei gyflawni a'r ffordd y bydd yn gwneud hynny.

Unwaith y byddwch yn gwybod beth rydych chi (a phobl yr ardal yn arbennig) am ei gael, gallwch benderfynu sut i dalu amdano. Mae llawer o gynghorau yn dechrau gyda'r arian ac yna'n penderfynu beth y gellir ei wneud gyda'r arian hwnnw. Mae rhai cynghorau yn honni bod cyn lleied o arian ganddynt fel na allant wneud bron ddim. Mae tystiolaeth yn awgrymu'n glir y byddai trethdalwyr lleol yn barod i dalu mwy pe baent yn gallu gweld canlyniadau ar ffurf gwell gwasanaethau. Gofynnwch yn gyntaf, ac yna pennwch y gyllideb yn unol â hynny. Bydd y cynghorau gorau yn llunio cynllun busnes yn cysylltu camau a chyllid ar gyfer cyfnod y weinyddiaeth - pedair blynedd, dyweder.

Beth bynnag fo dull eich cyngor o lunio cynlluniau, dywed y rheoliadau ariannol fod yn rhaid iddo gael cyllideb. Mae'n gyngor da i ddilyn yr egwyddor ganlynol: mae'r Cynllun yn creu'r Gyllideb sy'n pennu'r Praesept. Cofiwch, cymerir y praesept o'r dreth gyngor. Dylai eich cyngor ymchwilio i ffynonellau ariannu eraill megis grantiau a nawdd i'w helpu i weithredu ei bolisiau; cyllid nad yw'n braesept yw traean o incwm cyngor cymuned, ar gyfartaledd. Sylwch fod Llywodraeth Cymru yn gweinyddu rhaglen **Cymunedau yn Gyntaf** ar gyfer wardiau etholiadol penodol ble mae tlodi ac anfantais yn broblemau mawr. Dyma raglen benodol Llywodraeth Cymru ar gyfer ymladd tlodi drwy gefnogi ac ariannu'r cymunedau mwyaf difreintiedig yng Nghymru, fel y'u nodir ym Mynegai Amddifadedd Cymru. Ei nod yw dod â gwasanaethau allweddol at ei gilydd a galluogi'r gymuned i ymwneud yn llawn â'r gwaith o wella'r prif flaenoriaethau sef Cymunedau Ffyniannus, Cymunedau Dysgu a Chymunedau Iach. Gall partneriaeth Cymunedau yn Gyntaf gyflogi Cydgysylltydd Cymunedau yn Gyntaf. Os nad oes gan bobl yn y gymuned lawer o brofiad o gymryd rhan mewn ymgynghori cyhoeddus neu brosesau penderfynu, yna cynghorir y bartneriaeth i baratoi cynllun ar gyfer meithrin gallu. Mae hyn yn golygu dod o hyd i ffyrdd bywiog o ddatblygu sgiliau newydd a magu hyder yn y gymuned.

Ym mhob achos mae'r cyngor cymuned neu dref yn chwarae rhan weithredol. Mae'n cynrychioli buddiannau'r gymuned mewn unrhyw bartneriaeth a sefydlir i reoli camau lleol i wella ansawdd bywyd a'r amgylchedd. Mae cynrychiolaeth cyngor cymuned neu dref ar gyrff eraill a chyd-drefniadau gwaith yn debygol o gynyddu yn y dyfodol. Pan fydd y cyfle yn codi, dylech ystyried gwneud cais am y swyddi hyn.

Gall cynghorwyr neu swyddogion gynrychioli'r cyngor ar bartneriaeth. Mae cynrychiolwyr yn parhau i fod yn atebol i'r cyngor cymuned neu dref a rhaid iddynt adrodd yn ôl yn rheolaidd.

Mae cynllun gweithredu cymunedol yn arbennig o ddefnyddiol er mwyn llywio cyfraniad y cyngor tref neu gymuned at **strategaeth gymunedol** y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol. Mae dyletswydd ar y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol i gychwyn, i gynnal, i hwyluso ac i gymryd rhan yn y broses gynllunio gymunedol ar

gyfer ei ardal. Fel rhan o'r broses hon rhaid i'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol a'i bartneriaid cynllunio nodi amcanion tymor hir ar gyfer gwella lles economaidd, cymdeithasol ac amgylcheddol ei ardal. Er mwyn cyflawni'r ddyletswydd gynllunio, bydd y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol yn gweithio gyda phartneriaid i edrych ar y dystiolaeth, i gysylltu â dinasyddion a chymunedau ac i lunio strategaeth gymunedol. O fis Ebrill 2013, gwneir hyn ym mhob ardal drwy'r **Bwrdd Gwasanaethau Lleol** a chaiff y strategaeth gymunedol ei adnabod fel y Cynllun Integredig Sengl. Arweinwyr a phrif weithredwyr yr awdurdod lleol, y bwrdd iechyd lleol, yr heddlu a'r Cyngor Gwirfoddol Sirol yw aelodau'r Bwrdd Gwasanaethau Lleol. Bydd y Cynllun Integredig Sengl yn dod â'r strategaeth gymunedol a'r cynlluniau ar gyfer plant a phobl ifanc, iechyd, gofal cymdeithasol a lles a diogelwch cymunedol, at ei gilydd. Mae cyngorau tref a chymuned yn bartneriaid statudol yn y gwaith o lunio'r strategaeth gymunedol a dylent fanteisio ar bob cyfle i gymryd rhan yn y broses ddwyffordd hon.

Un o'r heriau allweddol yw sicrhau bod y strategaeth integredig sengl yn gwneud cynigion yn unol ag anghenion ac amcanion y gymuned leol benodol y mae'r cyngor cymuned neu dref yn ei chynrychioli. Mae hon yn adeg gyffrous i fod yn gynghorydd cymuned. Bydd cynlluniau a pholisïau yn eich llywio wrth i chi geisio gwella ansawdd bywyd y gymuned.

14 CYNLLUNIO GWLAD A THREF

Gall cyfraniad eich cyngor at y gwaith o baratoi cynlluniau eich helpu i reoli newid ond mae'r system gynllunio ehangach yn effeithio'n fawr ar fywyd yn y gymuned ac mae'n ffordd hollbwysig o sicrhau buddiannau. Cynllunio gwlad a thref (cynllunio'r defnydd o dir a gofod ffisegol), yw'r gweithgaredd pwysicaf un i lawer o gynghorau. Mae'n syndod felly nad oes gan lawer o gynghorau cymuned neu dref eu polisïau eu hunain i lywio ymatebion i geisiadau cynllunio. Gall diffyg polisïau lleol penodol ar ddatblygu a diogelu'r ardal arwain at gyflwyno sylwadau anghyson a byrffyr i'r **awdurdod cynllunio** (lleol (y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol, neu Awdurdod Parc Cenedlaethol).

Felly pa ran y mae eich cyngor cymuned neu dref yn ei chwarae yn y system gynllunio? Mae gan gynghorau cymuned a thref hawl gyfreithiol i ofyn am gopïau o geisiadau cynllunio a gallant wneud sylwadau am rinweddau ceisiadau cynllunio. Mae'r rhan fwyaf o gynghorau cymuned a thref yn rhoi o'u hamser a'u hegni yng nghyfarfodydd y cyngor llawn neu'r pwyllgor cynllunio, i benderfynu pa argymhellion i'w gwneud. Er nad oes yn rhaid i'r awdurdod cynllunio gytuno, rhaid iddo ystyried barn y gymuned. Os nad yw'r awdurdod cynllunio lleol yn cytuno â'ch sylwadau, dylech ystyried gofyn am ei resymau.

Mae rhai ceisiadau cynllunio yn ceisio cymeradwyaeth mewn egwyddor ar gyfer datblygiadau drwy ganiatâd cynllunio amlinellol. Os na chaiff cynlluniau eu hystyried yn briodol yn ystod y cam hwn, mae'n aml yn rhy hwyr i fynegi pryder pan ddaw manylion llawn y cynigion amlinellol a gytunwyd gerbron y cyngor yn ddiweddarach.

Dylai sylwadau eich cyngor ar gais cynllunio gydymffurfio â'r cynllun datblygu a fabwysiadwyd gan yr awdurdod cynllunio lleol, neu cânt eu hanwybyddu. **Rhaid** i'r awdurdod cynllunio, yn ôl y gyfraith, gael ei lywio gan ei gynllun datblygu ei hun.

Mae angen i'r cyngor cymuned neu dref ddeall y gweithdrefnau y bydd yr awdurdod cynllunio'n eu dilyn wrth wneud penderfyniadau. Gwneir rhai penderfyniadau gan bwyllgor cynllunio'r awdurdod, ond dirprwyir y rhan fwyaf o'r penderfyniadau i swyddogion. Mae **ystyriaethau perthnasol** yn ganolog i'r broses o wneud penderfyniadau - materion sydd, yn ôl y gyfraith, yn **berthnasol** i gais cynllunio. Rhaid ystyried materion o'r fath wrth wneud argymhelliad ar gais cynllunio. Ymhlith yr ystyriaethau perthnasol mae:

- cynllun datblygu'r awdurdod cynllunio;
- hanes cynllunio safle (gan gynnwys ceisiadau cynharach);
- hygyrchedd;
- traffig;
- ffyrdd a pharcio;
- archaeoleg;
- arolwg, cynllun neu ddatganiad dylunio cymunedol.

Mae eich teimladau personol am y cais, neu'r ymgeisydd, yn amherthnasol. Budd ehangach y cyhoedd sy'n bwysig.

Mae Cymorth Cynllunio Cymru yn cynnig cyngor a hyfforddiant i gynghorwyr tref a chymuned ynglŷn â'u cyfraniad at y broses gynllunio.

Mae tri ymateb posibl i gais cynllunio. Gall eich cyngor benderfynu argymhell ei fod yn cael ei gymeradwyo neu ei wrthod, neu ei gymeradwyo yn ddarostyngedig i amodau. Gall y cyngor cymuned neu dref awgrymu amodau priodol megis deunyddiau, y maint mwyaf, trefniadau parcio neu drefniadau mynediad, er enghraifft.

Mae'r awdurdod cynllunio yn gyfrifol am **reoli datblygu**, sef rheoli datblygiadau drwy geisiadau cynllunio. Mae gwybodaeth leol y cyngor cymuned neu dref, ynghyd â dealltwriaeth gadarn o'r broses gynllunio, yn golygu bod ei safbwyntiau

yn fwy tebygol o gael gwrandawriad gan yr awdurdod cynllunio. Fel y dywedodd un swyddog cynllunio; **“mae rhai cyngorau cymuned a thref yn deall y system ac yn ddylanwadol...ac eraill ddim.”**

Gall cyngorau cymuned a thref dreulio oriau ar geisiadau cynllunio unigol gan anghofio, efallai, fod dylanwadu ar bolisiâu'r awdurdod cynllunio yr un mor bwysig. Y ddogfen unigol fwyaf dylanwadol yn y broses gynllunio yw cynllun datblygu'r awdurdod cynllunio lleol. Rhaid gwneud pob penderfyniad cynllunio yn unol â'r cynllun datblygu, oni bai fod ystyriaethau perthnasol yn nodi fel arall. Os nad yw eich cyngor yn cymryd rhan pan fydd y cynllun yn cael ei drafod a'i ddatblygu, gall gael sioc annifyr yn nes ymlaen, pan fydd yn ceisio gwrthwynebu ceisiadau cynllunio a gyflwynir yn unol â pholisiâu'r cynllun. Caiff cynlluniau datblygu eu monitro'n flynyddol.

Mae datganiad dylunio yn atodiad i'r **cynllun datblygu lleol** a gall ddylanwadu ar y ffordd y rheolir datblygiadau. Fe'i cynhyrchir fel arfer gan y cyngor cymuned neu dref, ar y cyd â'r gymuned y mae'n perthyn iddi. Ar ôl cael ei dderbyn gan yr awdurdod cynllunio daw yn **ddogfen gynllunio atodol**. Mae cymuned â datganiad dylunio yn fwy tebygol o gytuno ar faterion cynllunio. Mae hefyd yn bosibl gweithio mewn partneriaeth â'r awdurdod cynllunio lleol i lunio elfen ar wahân o gynllun gweithredu cymuned neu dref sy'n cwmpasu cynllunio gofodol perthnasol - goblygiadau'r cynllun gweithredu ar gyfer gofod ffisegol o fewn y gymuned. Yna gellir mabwysiadu elfen ofodol y cynllun fel dogfen gynllunio atodol.

Gall cynllunio gynhyrfu pobl ac mae gan y cyngor gyfrifoldeb dros gynrychioli'r gymuned gyfan, ac nid y rhai â'r lleisiau uchaf yn unig. Mae cynllunio, fel cyllid, yn aml yn golygu trafferth i'r cyngor. Rhaid i'r cyngor sicrhau bod gweithdrefnau priodol ar waith. Ni all ei farn ar gais cynllunio gael ei chrynhai o sylwadau a ysgrifennir ar gopi o gais a drosglwyddir o gynghorydd i gynghorydd y tu allan i gyfarfod. Rhaid i benderfyniadau gael eu gwneud mewn cyfarfodydd sy'n gyfreithlon ac wedi eu rheoli'n dda. Os yw hynny'n briodol, mae'n arfer effeithlon i'r pwyllgor cynllunio gyfarfod bob pythefnos gan ei bod yn ofynnol i awdurdod cynllunio eich cyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol benderfynu ar geisiadau cynllunio o fewn amserlen dynn.

Dylai cyngorwyr ddilyn y cod ymddygiad bob amser - cofiwch y buddiannau personol hynny. Gall fod yn arbennig o anodd i gynghorydd tref neu gymuned sydd hefyd yn gwasanaethu ar bwyllgor cynllunio cyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol. Gall cyngorwyr sy'n gwisgo dwy het siarad a phleidleisio ar gais gerbron y naill gyngor a'r llall. Wrth ystyried cais i'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol, rhaid i gynghorwyr sy'n gwisgo dwy het gadw meddwl agored ac osgoi cael eu dylanwadu gan safbwynt y cyngor cymuned neu dref; yn lle hynny, rhaid iddynt ystyried y cais o safbwynt y sir. Yn ogystal â gwneud penderfyniadau yn deg, yn agored ac mewn modd diduedd, rhaid i gynghorwyr gael eu gweld yn gwneud hynny. Mae meddwl agored yn hanfodol ar gyfer unrhyw agwedd ar waith y cyngor.

15 Y CYNGOR CYMUNED GWEITHREDOL

Wrth wraidd arferion gorau o ran darparu gwasanaethau a chynllunio cymunedol mae'r cyngor cymuned neu'r cyngor tref gweithredol yn gweithio mewn partneriaeth â'i gyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol. Dylai cyngorau weithio i wella'r broses gyfathrebu rhwng yr haenau ym mhob maes y darperir gwasanaethau ynddo.

Bydd cyngor sy'n defnyddio dull cyfathrebu electronig ac sydd â'i wefan ryngweithiol ei hun yn rhoi delwedd fwy modern, deinamig a phroffesiynol i'r cyhoedd.

Mae gwefannau yn arbennig o ddefnyddiol ar gyfer cymunedau ar wasgar.

Yn arbennig, gall y cyngor cymuned neu dref ddarparu pwynt gwybodaeth 'un stop' gyda mynediad electronig i wasanaethau mewn mannau eraill. Mae dull cyfathrebu electronig yn sicrhau y gellir cael gafael yn gyflym ar yr wybodaeth ddiweddaraf gan sefydliadau megis Llywodraeth Cymru neu'r cyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol. Mae hefyd yn ffordd werthfawr o gysylltu cyngorwyr â'u hetholwyr, yn enwedig pobl ifanc, a gellir ei ddefnyddio i hwyluso rhwydweithio rhwng cyngorau cymuned a thref.

Yn y dyfodol, gall cyngorau sir a chynghorau bwrdeistref sirol ystyried dyrannu cyllid pellach fel y gall y cyngorau cymuned a thref ddarparu mwy o wasanaethau. Ni fydd hyn yn digwydd oni fydd gan gyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol ffydd ym mhroffesiynoldeb y cyngor cymuned neu dref a'i allu i gyflawni ei waith. Gall cytundebau Siarter fod yn sylfaen ar gyfer cynnal trafodaethau rhwng cyngorau sy'n awyddus i ymchwilio i ddirprwyo gwasanaethau.

Mae Llywodraeth Cymru yn annog cyngorau cymuned a thref, fel sefydliadau'r sector cyhoeddus sy'n cynrychioli cymunedau lleol, i weithio mewn partneriaeth â sefydliadau eraill i sicrhau'r gorau i bobl leol. Dylai'r cyngor cymuned neu dref ddewis ei gynrychiolydd ar bartneriaeth yn ofalus, gan ddibynnu ar brofiad ac arbenigedd a'r gallu i gynrychioli amrywiaeth barn y gymuned leol; mae hyn yn golygu cael eu hysbysu'n llawn am bob barn. Mae hefyd yn bwysig sicrhau bod y sianeli cyfathrebu ar agor fel bod y trafodaethau a'r penderfyniadau a wneir gan y bartneriaeth yn cael eu cyfleu'n glir i'r gymuned dan sylw, ac i'r gwrthwyneb.

Yn aml, cynrychiolir y cyngor cymuned neu dref ar sefydliadau eraill yn y gymuned, gan gynnwys corff llywodraethu ysgol gynradd ble y cynrychiolir y cyngor.

Mae cyswllt â sefydliadau eraill yn helpu'r cyngor i fod yn ymwybodol o anghenion a buddiannau lleol. Mae hefyd yn helpu'r cyngor i gydlynu gweithgareddau a goruchwylio grantiau a rydd i grwpiau lleol.

Mae'r cyngor cymuned neu dref gorau yn cynrychioli pob rhan o'i gymuned ac yn creu ymdeimlad o berthyn. Ei nod yw bod yn gynhwysol drwy sicrhau nad yw neb yn teimlo o dan anfantais. Yn arbennig, rhaid iddo sicrhau na chaiff pobl sy'n

defnyddio'r Gymraeg neu Saesneg fel eu hiaith gyntaf (neu siaradwyr ieithoedd eraill) eu heithrio.

Mae Llywodraeth Cymru a Llywodraeth y DU yn creu polisiau a deddfwriaeth drwy'r amser ac mae'n hollbwysig bod yn ymwybodol o newidiadau wrth iddynt ddatblygu. Mae'n hanfodol i gynghorwyr a staff y cyngor fynychu cyrsiau hyfforddi, yn arbennig rhai a fydd yn cyfrannu at ddatblygiad personol yn ogystal â helpu i sicrhau bod gan y cyngor yr wybodaeth ddiweddaraf (gweler Rhan Pump am ragor o ganllawiau).

I grynhoi, mae'r cyngor cymuned neu dref da

- yn darparu arweiniad cymunedol a gweledigaeth ar gyfer y dyfodol;
- yn gwrando ar bobl leol ac yn rhoi llais i'w hanghenion;
- yn gweithio'n agos gyda grwpiau cymunedol;
- yn eu hysbysu'n rheolaidd am yr hyn a wna a pham;
- yn gweithredu mewn ffordd broffesiynol; mae hyn yn golygu bod ei gyllid wedi ei reoli'n dda; ei fod yn cydymffurfio â safonau uchel o ran ymddygiad ac yn cael ei wasanaethu gan glerc hyfforddedig;
- yn gweithio mewn partneriaeth ag eraill yn enwedig awdurdodau sir ac awdurdodau bwrdeistref sirol a chynghorau cymuned a thref eraill;
- yn ymrwymedig i hyfforddiant a datblygiad parhaus, nid yn unig i'w staff ond i gynghorwyr hefyd;
- yn bwysicaf oll, mae'n weithredol ac wedi ei ethol gan y gymuned.

Y syniad canolog yw bod gan y cyngor berthynas agos â'i gymuned a'i fod mor weithgar fel bod pobl am wasanaethu fel cynghorwyr - felly dyna pam y ceir etholiadau. Gweledigaeth o ddemocratiaeth ar ei gorau ydyw; pleidleisiau lleol i bobl leol ar gyfer gweithredu'n lleol. Mae **Mesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011** yn caniatáu i Weinidogion Cymru greu cynlluniau ar gyfer achredu ansawdd mewn llywodraeth gymunedol: cadwch olwg am ganllawiau pellach ynglŷn â hyn.

Mae'r rhan nesaf a'r rhan derfynol yn cynnwys cyngor, cysylltiadau a gwybodaeth arall i'ch helpu wrth eich gwaith fel cynghorydd cymuned.

Rhan Pump OFFER ANGENRHEIDIOL

16 PERYGLON

Gall rhywbeth fynd o'i le hyd yn oed yn y cyngorau gorau, felly un o'r adnoddau mwyaf defnyddiol yw clerc y cyngor. Gall clercod hyfforddedig sylweddoli pan fydd angen rhoi sylw i rywbeth; os na allant ddatrys y broblem, byddant yn gwybod am rywun a all wneud hynny.

Dylai eich cyngor ragweld lle y gallai'r system fethu neu ble y gallai damweiniau ddigwydd. Er enghraifft, gallai fod yn beryglus i'r cyngorwyr, y clerc a'r cadeirydd:

- os byddant yn ansicr o'u priod rolau, dyletswyddau a chyfrifoldebau;
- os nad ydynt yn gweithio fel tîm neu os nad ydynt yn parchu ei gilydd;
- os nad ydynt yn cyfathrebu â'i gilydd;
- os byddant yn canolbwyntio ar gael y gorau ar eraill.

At hynny, gallai'r cyngor wynebu anhawster:

- os yw'n caniatáu i unigolyn neu grŵp bach o gynghorwyr gael gormod o ddylanwad;
- os yw'n caniatáu i un cynghorydd (gan gynnwys y cadeirydd) wneud penderfyniadau ar ei ran;
- os nad yw'n gwranddo ar ei gymuned, ar gynghorau cymuned a thref eraill, ar awdurdodau sirol ac awdurdodau bwrdeistref sirol ac ar gyrff allanol, ac yn cyfathrebu â hwy;
- os yw'n anwybyddu neu'n ennyn gwrthwynebiad y wasg;
- os nad oes ganddo gontractau cyflogaeth ar gyfer staff ac os nad yw'n talu staff am yr oriau a weithiant yn ôl cyfraddau tâl a argymhellir;
- os nad yw'n cadw ei gofnodion yn drefnus ac os nad oes ganddo system reolaeth ariannol gadarn;
- os nad yw'n rheoli cyfarfodydd yn effeithiol;
- os nad oes gwybodaeth ddigonol ganddo am y pynciau i'w trafod.

Mae pawb yn y tîm yn gyfrifol am sicrhau bod y cyngor yn osgoi'r peryglon hyn ac yn y pen draw, y cyngor sy'n atebol. I'r gwrthwyneb, mae cynghorwyr hyddysg sydd wedi paratoi'n ofalus yn osgoi anawsterau ac yn rhoi o'u hegni i wasanaethu'r gymuned.

17 DOGFENNAU PWYSIG

Dylech bob amser wybod ble y cedwir eich dogfennau pwysig fel y gallwch gyfeirio atynt pan fydd angen.

Fe'ch cynghorir i gael eich copi eich hun o'r canlynol:

- amserlen y cyfarfodydd am y flwyddyn i ddod;
- rheolau sefydlog y cyngor;
- rheoliadau ariannol y cyngor;
- y cod ymddygiad a fabwysiadwyd gan eich cyngor;
- manylion cyswllt cynghorwyr a'r clerc (ond noder, dim ond yn ystod oriau gwaith penodedig y dylid cysylltu â'r clerc);
- y gyllideb am y flwyddyn bresennol;
- cofnodion y cyfarfodydd a gynhaliwyd yn ystod y flwyddyn flaenorol.

Bydd yn ddefnyddiol i chi hefyd gyfeirio at y canlynol (os ydynt ar gael), a gedwir fel arfer gan y clerc:

- map o'r gymuned;
- y cynllun gweithredu cymunedol;
- strategaeth, cynllun gweithredu neu gynllun busnes y cyngor;
- y datganiad dylunio;
- y strategaeth gymunedol a gynhyrchwyd gan y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol;
- y cynllun datblygu a fabwysiadwyd gan y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol;
- polisi rheoli datblygu eich cyngor cymuned;
- polisiau cyfle cyfartal ac iechyd a diogelwch;
- prosesau ar gyfer ymdrin ag argyfyngau a gweithio gyda'r cyfryngau;
- gweithdrefnau cwyno;
- Cynllun Iaith Gymraeg y cyngor;
- cynllun cyhoeddi'r cyngor ar gyfer y Ddeddf Rhyddid Gwybodaeth;
- polisi asesu risg;

- cofrestr asedau (rhestr o eiddo);
- cofrestr o fuddiannau'r cyngorwyr;
- cytundebau prydlesu;
- polisiau yswiriant;
- y llyfr arian parod ar gyfer cofnodi derbyniadau a thaliadau;
- rhestr o daliadau a ffioedd y cyngor am wasanaethau a chyfleusterau;
- cytundebau partneriaeth.

Efallai y bydd angen i chi wybod y canlynol hefyd:

- maint a chyfansoddiad poblogaeth y gymuned a'i hetholaeth;
- faint o dreth gyngor y mae cartref cyffredin yn ei thalu i'r cyngor cymuned neu dref;
- manylion cyswllt cyngorwyr yr awdurdod sirol a'r awdurdod bwrdeistref sirol;
- manylion cyswllt sefydliadau lleol.

Peidiwch â phoeni os nad yw'r holl wybodaeth hon ym meddiant eich cyngor. Gellir ei chasglu dros amser - ar wahân i eitemau hanfodol fel y rheoliadau ariannol, y mae'n rhaid iddynt fodoli eisoes.

18 FFYNONELLAU CYNGOR

Dylech ddechrau bob amser drwy ofyn i'ch clercc. Gwaith y clercc yw derbyn gwybodaeth gan gyrff eraill a sicrhau bod yr wybodaeth ddiweddaraf ganddo ar eich rhan. Fel cyngor, dylech fonitro llwyth gwaith y clercc i sicrhau bod digon o oriau i gyflawni'r tasgau y mae'r cyngor yn gofyn iddo eu gwneud. Bydd eich clercc (a'r cyngor) yn elwa os yw'r clercc yn aelod o'r **Gymdeithas Clercod Cyngorau Lleol**. Mae'r Gymdeithas yn darparu cyngor cyfreithiol, ariannol a chyngor arall, pecyn hyfforddi defnyddiol a chryn gymorth a chanllawiau gan rwydwaith y clerccod. Cyngorir eich cyngor i dalu tanysgrifiad y clercc i'r Gymdeithas Clercod Cyngorau Lleol.

Sefydliadau

Mae'n debyg mai'r cam nesaf o ran cyngor ar faterion cyfreithiol, polisi a hyfforddiant cyngorwyr fydd cysylltu ag **Un Llais Cymru** neu ei bwyllgor ardal. Bydd angen i'ch

cyngor yn aelod er mwyn elwa ar ei wasanaethau a chael y newyddion diweddaraf am newidiadau sy'n effeithio ar gynghorau cymuned a thref.

Mae gan y rhan fwyaf o ardaloedd sefydliad megis y Cyngor Gwasanaeth Gwirfoddol neu Weithredu Gwirfoddol sy'n cynnig cyngor ar ddarparu gwasanaethau'n lleol, cyllid a phrosiectau cymunedol.

Mae **Cymorth Cynllunio Cymru** (www.planningaidwales.org.uk) yn ffynhonnell annibynnol o gyngor ar bob math o faterion cynllunio. Mae'n hynod werthfawr i gymunedau lleol sy'n cymryd rhan yn y broses gynllunio.

Cyhoeddiadau

Bydd eich clerc neu'r ymgynghorydd sy'n cynrychioli Un Llais Cymru yn eich helpu i ddod o hyd i'r cyhoeddiadau canlynol. Mae Un Llais Cymru yn dosbarthu gwybodaeth ac yn rhoi help a chynghor i gynghorwyr.

Mae *The Parish Councillor's Guide* gan Paul Clayden yn ganllaw cyflym a darllenadwy i gyfraith ac arfer cynghorau tref, plwyf a chymuned. Nodir y pynciau yn nhrefn yr wyddor, a chyhoeddwyd yr 20fed rhifyn yn 2009 gan Shaw and Sons.

Cyhoeddwyd *Standing Orders for Local Councils* gan Gymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol yn 2010. Mae'n egluro'r gyfraith a'r gweithdrefnau ar gyfer cynghorau ac yn cynnwys rheolau sefydlog enghreifftiol. Gellir cael gafael arno, am dâl, oddi wrth Un Llais Cymru.

Mae *Llawlyfr Cynghorwyr Cymuned a Thref: Y system gynllunio defnydd tir yng Nghymru (2005)* yn darparu cyngor defnyddiol ar y ffordd o ymwneud â'r system gynllunio. <http://www.planningaidwales.org.uk/how-paw-can-help/information/publications>

Astudiaeth Ymchwil i Rôl a Swyddogaethau Cynghorau Tref a Chymuned yng Nghymru a'u Potensial i'r Dyfodol a gynhyrchwyd gan Brifysgol Cymru, Aberystwyth yn 2003. Gellir dod o hyd i'r adroddiad ar wefan Llywodraeth Cymru www.cymru.gsi.gov.uk. Efallai y bydd hefyd o ddefnydd i chi edrych ar *Arolwg o Gyngorau Cymuned a Thref 2010: Adroddiad ynghylch Canfyddiadau*, eto gan Lywodraeth Cymru.

Ar gyfer y cynghorydd sy'n chwilio am wybodaeth fanwl am y gyfraith a gweithdrefnau, mae *Local Council Administration* gan Charles Arnold-Baker a Paul Clayden, yr 8fed argraffiad a gyhoeddwyd yn 2009 gan LexisNexis, yn llyfr gwerthfawr. Mae'n hanfodol bod gan y cyngor gopi o'r rhifyn diweddaraf, sy'n cael ei adnabod yn aml fel 'beibl y clerc', gan ei fod yn rhoi cyngor manwl ac yn cynnwys darnau o ddeddfwriaeth berthnasol.

Mae *Governance and Accountability for Local Councils in Wales: A Practitioner's Guide (2011)*, a gyhoeddwyd gan Un Llais Cymru a'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol, yn ganllaw defnyddiol ar gyfer swyddogion ariannol cyfrifol ac ar gyfer cynghorwyr sy'n chwilio am wybodaeth fanwl am reolaeth ariannol. Mae'n egluro 'arferion priodol' statudol wrth reoli arian.

Mae *Being a Good Employer* yn ganllaw hynod ddefnyddiol a gyhoeddwyd gan y National Training Strategy (Lloegr). Mae'n mynd â chi drwy bob cam o'r broses gyflogi o recriwtio i adael.

LCR (y Local Council Review gynt), yw'r cylchgrawn chwarterol a gyhoeddir gan Gymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol sydd ar gael trwy eich cyswllt yn Un Llais Cymru; ochr yn ochr â hwn ceir LCR Online (lronline.org.uk) sy'n cael ei ddiweddarau bob wythnos ac sydd ar gael am ddim i danysgrifwyr LCR.

Bwletin newydd sy'n cael ei gyhoeddi bob pythefnos gan Gymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol yw'r Direct Information Service. Mae hefyd ar gael ar ffurf bwletin electronig - DIS Extra.

Caiff *The Clerk*, cyfnodolyn y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol, ei gyhoeddi bob deufis.

Mae *The Community Planning Handbook* gan Nick Wates (a gyhoeddwyd yn 2000 gan Earthscan) yn ffynhonnell ddefnyddiol a chryno ar y rhan y mae'r cyhoedd yn ei chwarae ym maes cynllunio a gweithredu.

Hyfforddiant

Dylai'r cyngor fod â threfniadau ar waith ar gyfer ymsefydlu - cyflwyno cynghorwyr newydd i waith a gweithdrefnau'r cyngor. Bydd y canllaw hwn yn rhan o gyfnod ymsefydlu wedi ei deilwra i waith y cyngor penodol. Y cleric, ar y cyd â'r cadeirydd efallai, yw'r person gorau yn aml i gynnal yr hyfforddiant ymsefydlu.

Mewn partneriaeth â Llywodraeth Cymru, gwaith Un Llais Cymru a'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol yw darparu hyfforddiant i gynghorau cymuned a thref yng Nghymru. Dylai eich cyngor ddweud wrth Un Llais Cymru neu wrth y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol beth sydd ei angen arno o ran hyfforddiant.

Mae Un Llais Cymru (www.onevoicewales.org.uk) yn cynnig rhaglen hyfforddi flynyddol sy'n cynnwys saith modiwl: Y Cyngor, Y Cynghorydd, Y Cyngor fel Cyflogwr, Deall y Gyfraith, Cyfarfod o'r Cyngor, Deall Cyllid Llywodraeth Leol ac Ymwneud â'r Gymuned. Mae Cymorth Cynllunio Cymru hefyd yn cynnig modiwl ar Y Broses Gynllunio ar ran Un Llais Cymru. Gellir cynnal digwyddiadau mewn mannau addas ledled Cymru, a'u cyflwyno yn Gymraeg neu yn Saesneg. Mae Un Llais Cymru

hefyd yn darparu cyrsiau pwrpasol i gynghorau sydd ag anghenion hyfforddi penodol, os oes modd. Anogir cynghorau i gynnwys darpariaeth ar gyfer hyfforddi clercod a chynghorwyr yn eu cyllidebau. Mae'n bosibl y gall Llywodraeth Cymru roi bwrsariaeth i gynghorau sydd ar incwm isel.

Cyhoeddir *Working With Your Council* gan y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol mewn partneriaeth â Phrifysgol Swydd Gaerloyw. Mae'n gwrs astudio o gartref a chanllaw cyfeirio defnyddiol. Mae'n cynnwys adrannau ar Rolau a Chyfrifoldebau, y Gyfraith, Gweithdrefnau, Cyllid, Cynllunio a Gweithredu Cymunedol. Os astudiwch y cwrs hwn cewch gefnogaeth gan y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol. Ysgrifennwyd y cwrs ar gyfer clercod a chynghorwyr ac mae ar gael yn Gymraeg ac yn Saesneg. Ewch i www.slcc.co.uk i gael gwybodaeth bellach.

Ceir dau gymhwyster a gydnabyddir drwy'r wlad sydd wedi'u paratoi i gyd-fynd yn union ag anghenion y sector cynghorau cymuned. CiLCA (Cymru) yw'r cymhwyster lefel mynediad. Mae hwn yn profi eich gallu ar gyfer swydd clerc y cyngor. Mae 'Gweithio gyda'ch Cyngor' yn darparu pecyn ymsefydlu craidd i helpu clercod i baratoi eu portffolio ar gyfer ei asesu. Mae Prifysgol Swydd Gaerloyw yn gyfrifol am gwrs dysgu o bell mewn Llywodraethu a Chysylltu â'r Gymuned sy'n arwain at gymhwyster uwch sy'n addas ar gyfer swyddogion a chynghorwyr. Mae'r cwrs yn cynnwys modiwlau unigol, Tystysgrif Addysg Uwch, Gradd Sylfaen neu radd BA Anrhydedd. Gellir cael gwybodaeth bellach gan y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol.

Datblygiad Proffesiynol Parhaus yw'r broses sy'n galluogi cyflogwyr i olrhain, cofnodi a chynllunio dysgu. Mae'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol wedi datblygu rhaglen Datblygiad Proffesiynol Parhaus strwythuredig mewn partneriaeth â Chymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol, fel un o gynhyrchion y Strategaeth Hyfforddi Genedlaethol. Mae'n cynnig fframwaith er mwyn i weithiwr asesu ei sgiliau cyn llunio cynllun datblygu blynyddol yn seiliedig ar anghenion dysgu. Yna gall gweithwyr gofnodi amrywiaeth o weithgareddau dysgu i gyflawni'r anghenion hynny. Y cynllun Datblygiad Proffesiynol Parhaus yw'r ffordd y gall aelodau o'r Institute of Local Council Management (ILCM) fynd yn eu blaenau drwy'r rhengoedd aelodaeth. Gellir lawrlwytho copi o'r llyfryn Datblygiad Proffesiynol Parhaus, gan gynnwys yr archwiliad sgiliau, y cynllun datblygu a'r cofnod, o wefan y Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol, ynghyd â gwybodaeth ar sut i ymuno â'r ILCM.

Rhestr o bwerau cyfreithiol

Yn olaf, mae'r rhestr isod yn rhestr ddangosol o bwerau a swyddogaethau i'ch helpu i werthfawrogi'r amrywiaeth eang o weithgareddau y mae Deddfau Seneddol a Mesurau neu Ddeddfau Cynulliad Cenedlaethol Cymru yn eu cwmpasu. Mae'n ganllaw cyfeirio defnyddiol pan fydd arnoch angen gwybod a all y cyngor cymuned weithredu. Cofiwch, fodd bynnag, na all yr un rhestr gynnwys popeth.

Gobeithio y bydd y canllaw hwn yn ddefnyddiol ac yn bwysicaf oll, gobeithio y byddwch yn mwynhau eich gwaith fel cynghorydd, ac yn gwneud gwahaniaeth i'r gymuned rydych yn ei gwasanaethu.

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Adeiladau cyhoeddus neuaddau pentref	Pŵer i ddarparu adeiladau ar gyfer swyddfeydd ac ar gyfer cyfarfodydd a chynulliadau cyhoeddus	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a 133
Adloniant a'r celfyddydau	Darparu adloniant a chefnogi'r celfyddydau, gan gynnwys gwyliau a dathliadau	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.145
Arwyddion pentref	Pŵer i ddefnyddio arwyddion addurniadol i hysbysu ymwelwyr	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.144
Atal troseddau	Pwerau i wario arian ar fesurau atal troseddau amrywiol	Deddf Llywodraeth Leol a Threthu 1997, a.31
Baddondai a golchdai	Pŵer i ddarparu baddondai a golchdai cyhoeddus	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.221, 222, 223 a 227
Buddsoddiadau	Pŵer i gymryd rhan mewn cynlluniau buddsoddi ar y cyd	Deddf Buddsoddiadau Ymddiriedolwyr 1961
Canolfannau Cyngor ar Bopeth	Pŵer i'w cefnogi	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.142

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Canolfannau cymunedol	Pŵer i ddarparu a rhoi offer i adeiladau cymunedol Pŵer i ddarparu adeiladau at ddefnydd clybiau sydd ag amcanion athletaidd, cymdeithasol neu addysgol	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.133 Deddf Llywodraeth Leol (Darpariaethau Amrywiol) 1976, a.19
Clociau	Pŵer i ddarparu clociau cyhoeddus	Deddf Cyngorau Plwyf 1957, a.2
Cofgolofnau rhyfel	Pŵer i gynnal a chadw, atgyweirio, diogelu ac addasu cofgolofnau rhyfel	Deddf Cofgolofnau Rhyfel (Pwerau Awdurdodau Lleol) 1923, a.1; fel y'i hestynnwyd gan Ddeddf Llywodraeth Leol 1948, a.33
Cyfarfod blynyddol	Dyletswydd i'w gynnal	Deddf Llywodraeth Leol 1972, Atodlen 12, paragraff 23
Cyfarfodydd cymunedol	Pŵer i'w galw Dyletswydd i'w galw	Deddf Llywodraeth Leol 1972, Atodlen 12, paragraffau 30, 30D a 30E
Cyfethol aelodau	Pwerau i gyfethol personau i lenwi swyddi gweigion Dyletswydd i hysbysebu	Deddf Cynrychiolaeth y Bobl 1985, a.21 Rheolau Etholiadau Lleol (Plwyfi a Chymunedau) (Cymru a Lloegr) 2006 Mesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011, a.116
Cyfleusterau cyhoeddus	Pŵer i'w darparu	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.87
Cyfleusterau cynadledda	Pŵer i ddarparu ac annog y defnydd o'r cyfleusterau	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.144

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Cylchlythyrau	Pŵer i ddarparu gwybodaeth yn ymwneud â materion sy'n effeithio ar lywodraeth leol	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a. 142
Cynllunio cymunedol	Dyletswydd i gydweithio â'r cyngor sir/cyngor bwrdeistref sirol i ddatblygu a gweithredu strategaeth gymunedol ar gyfer yr ardal	Mesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2009, a.37-47
Cynllunio Gwlad a Thref	Hawl i ofyn i'r awdurdod cynllunio lleol am hysbysiad o geisiadau cynllunio	Deddf Cynllunio Gwlad a Thref 1990, Atodlen 1, para. 8
Cynrychiolwyr ieuenctid	Pŵer i benodi hyd at ddau gynrychiolydd ieuenctid (16 i 25 oed) i gynrychioli buddiannau pobl ifanc sy'n byw, yn gweithio neu'n derbyn addysg neu hyfforddiant yn yr ardal	Mesur Llywodraeth Leol (Cymru) 2011, a.118-121
Draenio	Pŵer i ddelio â phyllau a ffosydd	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.260
Dŵr	Pŵer i ddefnyddio ffynhonnau, ffrydiau neu nentydd i gael dŵr ohonynt	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.125
Eiddo a dogfennau	Pwerau i gyfarwyddo o ran eu cadw	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.226
Elusennau	Dyletswyddau o ran elusennau plwyf	Deddf Elusennau 1993, a.79
Goleuadau Nadolig	Pŵer i'w darparu er mwyn denu ymwelwyr	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.144

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Gostegu traffig	Pwerau i gyfrannu'n ariannol at gynlluniau gostegu traffig	Deddf Llywodraeth Leol a Threthu 1997, a.30
Hamdden	Pŵer i ddarparu ystod eang o gyfleusterau hamdden Darparu pyllau cychod	Deddf Llywodraeth Leol (Darpariaethau Amrywiol) 1976, a.19 Deddf Iechyd Cyhoeddus 1961, a.54
Is-ddeddfau	Pŵer i ddarparu is-ddeddfau ar gyfer: Parciau difyrrwch Parciau beicio Baddondai a Golchdai Mannau agored a mynwentydd	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1875, a.164 Deddf Rheoli Traffig y Ffyrdd 1984, a.57 (7) Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.223 Deddf Mannau Agored 1906, a.15
Loterïau	Pwerau i'w hyrwyddo	Deddf Loterïau a Difyrion 1976, a.7
Lles	Pŵer i wneud unrhyw beth y cred y cyngor ei fod yn debygol o hybu neu wella lles economaidd, cymdeithasol neu amgylcheddol yr ardal, heb derfyn ar wariant	Deddf Llywodraeth Leol 2000, a.2
Llochesi bysus	Pŵer i ddarparu a chynnal a chadw llochesi	Deddf Llywodraeth Leol (Darpariaethau Amrywiol) 1953, a.4 Deddf Cyngorau Plwyf 1957, a.

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Mannau agored	Pŵer i gaffael tir a'i gynnal a'i gadw	Ddeddf Iechyd Cyhoeddus 1906, a.9 a.10
Marwdai ac ystafelloedd post mortem	Pwerau i ddarparu marwdai ac ystafelloedd post mortem	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.198
Mynwentydd ac amlosgfeydd	Pŵer, fel awdurdod claddu, i gaffael, darparu a chynnal a chadw Pŵer i gytuno i gynnal a chadw henebion a chofebion Pŵer i gyfrannu tuag at gostau mynwentydd	Deddf Mannau Agored 1906, a.9 a 10 Deddf Cynghorau Plwyf a Thref ac Awdurdodau Claddu (Darpariaethau Amrywiol) 1970, a.1 Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.1
Mynwentydd ar gau	Pwerau i'w cynnal a'u cadw	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.215
Niwsans	Pŵer i ddelio â ffosydd annymunol	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1936, a.260 Deddf Iechyd Cyhoeddus 1875, a.164
Parciau, parciau difyrrwch	Pŵer i gaffael tir neu i ddarparu meysydd hamdden, llwybrau cerdded, parciau difyrrwch a mannau agored a phŵer i'w rheoli	Deddf Iechyd Cyhoeddus 1875, a.164 (Deddf Llywodraeth Leol 1972, Atodlen 14, para 27) Deddf Diwygio Deddfau Iechyd y Cyhoedd 1890, a.44 Deddf Mannau Agored 1906, a.9 a 10
Pleidleisiau cymunedol	Dyletswydd i ystyried a gweithredu	Deddf Llywodraeth Leol 1972, Atodlen 12, paragraffau 26A a 29A

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Priffyrdd	<p>Pŵer i atgyweirio a chynnal a chadw llwybrau troed a llwybrau ceffylau cyhoeddus</p> <p>Pŵer i oleuo ffyrdd a manau cyhoeddus</p> <p>Pŵer i ddarparu lleoedd parcio i gerbydau, beiciau a beiciau modur</p> <p>Pŵer i lunio cytundeb o ran neilltuo ac ehangu</p> <p>Pŵer i ddarparu seddau a llochesi wrth ymyl y ffordd</p> <p>Pŵer i gwyno wrth yr awdurdod priffyrdd o ran diogelu hawliau tramwy a thir diffaith wrth ymyl y ffordd</p> <p>Pŵer i ddarparu arwyddion traffig a hysbysiadau eraill</p> <p>Pŵer i blannu coed ac ati ac i gynnal a chadw ymylon ffyrdd</p>	<p>Deddf Priffyrdd 1980, a.43, 50</p> <p>Deddf Cyngorau Plwyf 1957, a.3</p> <p>Deddf Rheoli Traffig y Ffyrdd 1984, a.57</p> <p>Deddf Cyngorau Plwyf 1957, a.1</p> <p>Deddf Priffyrdd 1980, a.130 (6)</p> <p>Deddf Rheoli Traffig y Ffyrdd, a.72</p> <p>Deddf Priffyrdd 1980, a.96</p>
Rhandiroedd	<p>Pwerau i ddarparu rhandiroedd</p> <p>Dyletswydd i ystyried darparu gerddi rhandiroedd os na fodlonir y galw</p>	Deddf Tyddynnod a Rhandiroedd 1908, a.23
Rhoddion	Pŵer i dderbyn	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.139

Gweithgaredd	Pwerau a Dyletswyddau	Darpariaethau Statudol
Sbwriel	Darparu cynwysyddion mewn mannau cyhoeddus	Deddf Sbwriel 1983, a.5, 6
Tir	Pŵer i gaffael drwy gytundeb, i ddsbarthu a gwaredu tir Pŵer i dderbyn tir yn rhodd	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.124, 126, 127 Deddf Llywodraeth Leol 1972, a 139
Tiroedd comin a chomin pori	Pwerau mewn perthynas ag amgáu, rheoleiddio a rheoli, a darparu comin pori	Deddf Cau Tir 1845 Deddf Llywodraeth Leol 1894, a.8 Deddf Tyddynnod a Rhandiroedd 1908, a.34
Trafnidiaeth	Pwerau i wario arian ar gynlluniau trafndiaeth cymunedol	Deddf Llywodraeth Leol a Threthu 1997, a.26-29
Twristiaeth	Pŵer i gyfrannu at sefydliadau sy'n annog twristiaeth	Deddf Llywodraeth Leol 1972, a.144

19 GEIRFA

Agenda	Yr agenda yw'r rhestr o eitemau sydd i'w trafod yn ystod cyfarfod. Yn y gyfraith, mae'n nodi'r "busnes i'w drafod".
Archwilydd allanol	Cynhelir archwiliad allanol pan fydd archwilydd penodedig y Llywodraeth yn gwneud y gwiriad terfynol gan ddefnyddio'r ffurflen flynyddol.
Archwilydd mewnol	Mae'r archwilydd mewnol yn annibynnol ar y cyngor ac mae ganddo lefel gymhwysedd briodol. Adolygiad o system reolaeth fewnol y cyngor yw'r archwiliad mewnol.
Awdurdod cynllunio	Yr awdurdod cynllunio lleol yw'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol neu Awdurdod Parc Cenedlaethol. Mae'n gyfrifol am bob penderfyniad ym maes cynllunio datblygu a rheoli datblygu.
Buddiannau personol	Buddiannau ariannol neu fuddiannau eraill, fel y'u diffinnir yng nghod ymddygiad eich cyngor, yw buddiannau personol.
Buddiannau sy'n rhagfarnu	Buddiant personol sydd mor sylweddol fel y gallai aelod gwybodus o'r cyhoedd farnu ei fod yn niweidio eich barn ar y mater yw buddiant sy'n rhagfarnu.
Bwrdd Gwasanaethau Lleol	Cyrrff anstatudol yw Byrddau Gwasanaethau Lleol sy'n darparu arweiniad cyfun i'r gwasanaethau cyhoeddus mewn ardal. Mater i'w benderfynu'n lleol yw eu haelodaeth ond fel arfer maent yn cynnwys arweinwyr a phrif weithredwyr yr awdurdod lleol, y bwrdd iechyd lleol, yr heddlu, y cyngor gwirfoddol sirol ac eraill. Cytuno ar flaenoriaethau'r Cynllun Integredig Sengl yw eu diben, a sicrhau bod y blaenoriaethau hyn yn derbyn sylw yng nghynlluniau corfforaethol y sefydliadau sy'n aelodau ohonynt.
Cod ymddygiad	Y cod ffurfiol yw hwn a fabwysiedir gan eich cyngor i reoli ymddygiad cynghorwyr. Rhaid i chi ei lofnodi yn eich cyfarfod cyntaf.

Cofrestr buddiannau	Mae hyn yn golygu cofrestru eich buddiannau personol a allai effeithio ar eich penderfyniadau fel cynghorydd. Cofnodir eich buddiannau gyda'r Swyddog Monitro yn yr awdurdod sirol neu'r awdurdod bwrdeistref sirol a rhaid eu diweddarau'n gyson. Ni ellir dyfarnu goddefebau oni fydd y buddiannau wedi eu cofrestru'n ffurfiol ymlaen llaw.
Corff corfforaethol	Mae gan gorff corfforaethol fodolaeth gyfreithiol sydd ar wahân i'w aelodau unigol. Gellir mynd ag ef i'r llys, ac mae'n gyfrifol, fel corff, am ei weithredoedd.
Corff gwirfoddol	Sefydliwr corff gwirfoddol gan wirfoddolwyr; ond gall godi arian a chyflogi staff i wneud ei waith. Mae elusennau lleol a'r Cyngor Gwasanaethau Gwirfoddol yn enghreifftiau.
Cworwm	Cworwm yw nifer y bobl y mae'n rhaid iddynt fod yn bresennol cyn y gellir gwneud penderfyniadau. Os oes digon o bobl yn bresennol yna dywedir bod gan y cyfarfod gworwm. Cworwm yw traean o'r aelodaeth lawn, neu dri - pa un bynnag yw'r mwyaf.
Cyfarfod Blynyddol y Cyngor	Cyfarfod o'r cyngor a gynhelir ym mis Mai fel arfer yw hwn. Dyma pryd yr etholir y cadeirydd. Gallai'r cyngor ethol is-gadeirydd, a bydd hefyd yn penodi aelodau o bwyllgorau a chynrychiolwyr ar gyrff eraill. Efallai y caiff ei adnabod hefyd fel y Cyfarfod Cyffredinol Blynyddol.
Cyfarfod Blynyddol y Gymuned neu'r Dref	Cyfarfod o'r etholwyr yw hwn, nid cyfarfod o'r cyngor. Gellir ei ddefnyddio fel ffordd o gysylltu â'r gymuned, i ennyn trafodaeth neu i ddathlu. Yn wahanol i Loegr, nid yw'n ofynnol yn ôl y gyfraith.
Cyfethol	Mae cyfethol yn digwydd pan na fydd digon o ymgeiswyr ar gyfer seddau mewn etholiad neu pan na fydd yr etholaeth yn galw am etholiad ar ôl i sedd ddod yn wag. Mae'r cyngor yn dewis rhywun o restr o wirfoddolwyr.
Cyfrifon	Papurau ariannol yw'r rhain sy'n cynnwys cofnodion o dderbyniadau a thaliadau, datganiadau o incwm a gwariant a'r fantolen.

Cyngorau sir a chynghorau bwrdeistref sirol	Cyrrff llywodraeth leol eraill yng Nghymru yw'r rhain. Mae rhai o'r awdurdodau hyn yn galw eu hunain yn gynghorau dinas.
Cyngor Plwyf Eglwysig Cyllideb	Dyma'r sefydliad sy'n rheoli'r eglwys yn eich plwyf. Y gyllideb yw'r cynllun ar gyfer incwm a gwariant dros y flwyddyn i ddod. Cynllunnir papurau gwaith i'ch helpu i benderfynu beth ddylai'r gyllideb fod ar gyfer y flwyddyn ariannol nesaf; dylent gynnwys cymariaethau â'r blynyddoedd ariannol blaenorol a phresennol ac mae'n sail ar gyfer cyfrifiadau praesept.
Cymdeithas Clercod Cynghorau Lleol	Dyma'r sefydliad sy'n rhoi cyngor, cymorth a hyfforddiant i glercod (gweler Rhan Pump).
Cymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol	Ar hyn o bryd mae Cymdeithas Genedlaethol y Cynghorau Lleol, sy'n cynrychioli cynghorau plwyf a thref yn Lloegr, yn negodi cyflog gyda'r Gymdeithas Clercod Cynghorau Lleol ar gyfer Cymru a Lloegr.
Cymorth Cynllunio Cymru	Elusen annibynnol yw Cyngor Cynllunio Cymru sy'n helpu cymunedau i ymwneud yn effeithiol â'r broses gynllunio. Mae'n darparu amrywiaeth o wasanaethau gan gynnwys llinell gymorth gynghori (02920 625 000), canllawiau hawdd eu darllen (http://www.planningaidwales.org.uk) a hyfforddiant effeithiol ar bob mathau o faterion cynllunio. Mae Cymorth Cynllunio Cymru wedi gweithio â chynghorau tref a chymuned ledled Cymru ac mae'n cynnig amrywiaeth o gyhoeddiadau a chyrtsiau hyfforddi a gynlluniwyd yn benodol i ddiwallu eu hanghenion.
Cymunedau yn Gyntaf	Rhaglen adfywio yw hon ar gyfer cymunedau penodol ble mae tlodi ac anfantais yn broblemau mawr. Fe'i sefydlwyd gan Lywodraeth Cymru.
Cynllun busnes	Fel arfer mae cynllun busnes yn berthnasol i dymor pedair blynedd cyngor cymuned. Mae'n dangos sut y bydd y cyngor yn codi arian ac yn gwario arian yn ystod y cyfnod hwy hwn, er mwyn cyflawni ei nodau.

Cynllun cyhoeddi	Mae Deddf Rhyddid Gwybodaeth 2000 yn ei gwneud yn ofynnol i gyngor gyhoeddi cynllun i egluro pa wybodaeth sydd ar gael a sut ac am ba gost (os o gwbl). Ceir dosbarthiadau craidd o wybodaeth y mae'n rhaid sicrhau eu bod ar gael, a dosbarthiadau dewisol o wybodaeth. Mae'n siŵr fod cynllun eich cyngor yn seiliedig ar y model a ddarparwyd gan y Llywodraeth.
Cynllun gweithredu cymunedol	Cynllun sy'n cael ei baratoi gan y gymuned yw hwn, a'i seilio ar ganlyniadau ymgynghori â phobl leol. Mae'n nodi gweledigaeth a chynllun gweithredu ar gyfer yr ychydig flynyddoedd nesaf, gan fynd i'r afael â phob agwedd ar les cymdeithasol, amgylcheddol ac economaidd y gymuned.
Cynllun datblygu lleol	Cynllun gofodol yw hwn sy'n ymwneud ag ardal cyngor unedol - yr ardal y mae awdurdod sirol neu awdurdod bwrdeistref sirol neu awdurdod Parc Cenedlaethol yn ei gwasanaethu.
Cynllun Integredig Sengl	O fis Ebrill 2013 bydd gan bob ardal awdurdod lleol Gynllun Integredig Sengl sy'n nodi'r blaenoriaethau pwysicaf ar gyfer gwella lles pobl a chymunedau yn yr ardal. Mae'n disodli'r strategaeth gymunedol a chynlluniau ar wahân ar gyfer plant a phobl ifanc, iechyd, gofal cymdeithasol a lles a diogelwch cymunedol.
Datganiad derbyn swydd	Y weithdrefn ffurfiol o dderbyn swydd cynghorydd yw hon. Dylech lofnodi'r datganiad hwn yn eich cyfarfod cyntaf neu cyn hynny.
Dirprwyo	Dirprwyo yw'r weithred o drosglwyddo'r pŵer i wneud penderfyniad i swyddog, i bwyllgor, i is-bwyllgor neu i gyngor arall. Rhaid i'r cyngor llawn gytuno ar ddirprwyo.
Dogfen gynllunio atodol	Cynhyrchir dogfen gynllunio atodol gan gyngor cymuned neu dref ac fe'i mabwysiedir gan yr awdurdod cynllunio lleol. Mae'n llywio penderfyniadau ar geisiadau cynllunio.
Dyletswyddau	Camau y mae'n rhaid i gyngor eu cymryd, yn ôl y gyfraith, yw dyletswyddau.

Ffurflen flynyddol	Mae'r ffurflen flynyddol yn ffurflen a gaiff ei llenwi a'i llofnodi gan bobl gyfrifol fel rhan o'r archwiliad allanol.
Gweithdrefnau	Canllawiau yw'r rhain ar gyfer rhedeg cyngor cymuned neu dref yn unol â'r gyfraith.
Gweithdrefnau caffael	Y broses y mae'r cyngor yn ei dilyn wrth brynu nwyddau a gwasanaethau. Mae'n cynnwys gofyn am dendrau a thrin tendrau mewn ffordd dryloyw a theg. Mae hefyd yn cynnwys sefydlu contractau priodol.
Lwfans y cadeirydd	Swm bach o arian yw hwn a roddir i'r cadeirydd i helpu i dalu am weithgareddau y mae'r cadeirydd yn eu cyflawni fel rhan o'i waith, megis mynychu digwyddiadau dinesig a rhoddion i ymwelwyr.
Ombwdsmon Gwasanaethau Cyhoeddus Cymru	Deilydd swydd annibynnol yw'r Ombwdsmon, sy'n ystyried cwynion bod cynghorau wedi camweinyddu a honiadau bod cynghorwyr wedi torri'r cod ymddygiad.
Penderfyniadau	Pan gytunir ar gynnig, daw yn benderfyniad.
Praesept	Pennir y praesept gan y cyngor cymuned ac mae'n cynrychioli ei gyfran o'r dreth gyngor. Mae'r bil praesept yn mynd i'r awdurdod bilio (y cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol) sy'n casglu'r dreth ac yn ei dosbarthu i'r cyngor cymuned.
Pwerau	Term cyffredinol yw hwn am y pŵer a roddir gan Ddeddf Seneddol, neu Fesur neu Ddeddf Cynulliad Cenedlaethol Cymru, i awdurdod lleol weithredu a chyflawni ei swyddogaethau.
Pwyllgor Safonau	Pwyllgor yw hwn o'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol a sefydlwyd i fonitro a rheoli materion sy'n deillio o'r fframwaith moesegol mewn perthynas â chynghorwyr sir yn ogystal â chynghorwyr cymuned a thref.
Rheolaeth fewnol	Rheolaeth fewnol yw'r system o wirio bod busnes y cyngor yn cael ei gwblhau'n briodol.
Rheoli datblygu	Yr enw ffurfiol am y broses o reoli datblygiadau drwy'r broses caniatâd cynllunio yw hwn.

Statud	Deddf Seneddol neu Fesur neu Ddeddf Cynulliad Cenedlaethol Cymru yw statud. Dyma'r gyfraith a rhaid ei dilyn. Mae'n cynnwys rheoliadau cyfreithiol y mae'n rhaid cadw atynt wrth weithredu'r gyfraith. Cyrff statudol yw cynghorau cymuned a thref; mae hyn yn golygu eu bod yn cael eu sefydlu yn ôl statud. Mae Deddfau a Mesurau yn rheoli gweithgareddau cynghorau cymuned a thref.
Strategaeth gymunedol	Mae'r strategaeth hon yn berthnasol i holl ardal cyngor sir neu gyngor bwrdeistref sirol a chaiff ei datblygu gyda phartneriaid drwy'r Bwrdd Gwasanaethau Lleol. Mae ymgynghori â'r cyngor cymuned yn ofniad statudol. Bydd strategaethau cymunedol yn ffurfio rhan o Gynlluniau Integredig Sengl erbyn Ebrill 2013.
Swyddog ariannol cyfrifol	Y swyddog ariannol cyfrifol yw'r swyddog sy'n gyfrifol am weinyddu arian y cyngor. Y clerc yw'r swyddog hwn yn aml.
Swyddog Monitro	Swyddog yn yr awdurdod sirol neu'r awdurdod bwrdeistref sirol yw hwn sy'n goruchwylio fframwaith moesegol y cyngor sir (neu'r cyngor bwrdeistref sirol) a chynghorau cymuned a thref yr ardal. Y fframwaith moesegol yw'r ddeddfwriaeth a'r canllawiau statudol a gynlluniwyd i gynnal safonau ymddygiad priodol gan bobl sy'n gwasanaethu mewn llywodraeth leol. Cyfeirir unrhyw achos o dorri'r cod ymddygiad at bwyllgor safonau'r cyngor sir neu'r cyngor bwrdeistref sirol.
Swyddog priodol	Term yw hwn a ddefnyddir yn y gyfraith i olygu'r swyddog sy'n briodol ar gyfer y dasg. Mewn cynghorau cymuned a thref, y clerc yw'r swyddog hwn fel arfer.
Tri diwrnod clir	Mae hwn yn derm cyfreithiol. Nid yw'n cynnwys y diwrnod yr anfonwyd yr agenda, na diwrnod y cyfarfod. Nid yw'n cynnwys dydd Sul, gwyliau banc na dyddiau gwyliau'r Nadolig na'r Pasg ychwaith.
Un Llais Cymru	Un Llais Cymru yw'r sefydliad cenedlaethol ar gyfer cynghorau cymuned a thref yng Nghymru.
Ystyriaethau perthnasol	Materion yw'r rhain sy'n berthnasol i gais, yn ôl y gyfraith ar gynllunio.

Copïau pellach

Cewch gopïau pellach o'r ddogfen hon gan:

Claire Sanderson
Yr Is-adran Democratiaeth, Moeseg a Phartneriaeth
Llywodraeth Cymru
Parc Cathays
Caerdydd
CF10 3NQ

Ffôn: 029 2082 1500

E-bost: claire.sanderson@wales.gsi.gov.uk